

KUYB'AL HEJ AB'XUB'AL MAYAB' YET XE'Q'AQ'
SKONHOB' AB'XUB'AL POPTI'

BIOGRAFÍA DE CANTAUTORES

JACALTECOS

INVESTIGACIÓN Y TRADUCCIÓN:

RAMONA MARGARITA DOMINGO DÍAZ

TÉCNICO TRADUCTORA C.L. POPTI'

JACALTENANGO, NOVIEMBRE DE 2012

ANTONIO MARCELINO MENDOZA MONTEJO

Ya' komam ti' hat xpitzk'a ya' yul konhob' Xajla' ti' yinh kab' tz'ayik yet x'ahaw enero yet hab'il 1936 hal. Q'a' ohtajb'il ya' haka' Antonyo Malin; ya' Antonio Mendoza Camposeco smam ya', b'oj ya' Juana Montejó Díaz smi' ya'; ya' Florentina Andrea Montejó Díaz xyi'q' ya' yixaloj, waxaj wanh yuninal heb' ya' xyil yinh.

Machxa xyohtajnhen ya' smam haxkam machto chpitzk'akoj ya' yet xkam ya' komam, yuh ti' yuh xin mach xkuywi ya', x'oktoj ya' yinh kuyum yaja' skab' gradohalnhe b'ay x'ek' ya'.

Holahunheb' hab'il ya' yet x'ok yinh yanmah ya' sk'enhni te' son, tonhe kaw xilxa hune' chyallax teclado hal

ch'oknikoj yuh ya', yaja' yuh haxkam kaw chyochekanoj ya' xin haktu' xuh yanikoj ya' yinh sk'ul sloq'ni hune' ni'an sson, xsyamb'a ya' heb' ya' mama' x'ok yetb'ihoj "La Rancherita" xyakoj ya' sb'ihoj hune' chjal conjunto hal tu', yaja' lawitu' nanan yaman sonlom b'ay ch'awtelax ya' sonloj, ha' tu' xin x'anikoj yinh sk'ul ya' st'inhb'an hune' yet haktu' xuh yichikoj te' Jacaltequita". Lawitu', ayxa ya' howeb' skawinaj hab'ilal yet x'ijb'alipax ya' yinh te' chjal Ixtia Jakalteka ti'nanh, kaw xin tx'ihal anmah chyoché yab'e' nixhtej sson heb' ya' haxkam kaw nan slow chyutekoj heb' ya'.

Ti'nanh ayxa oxeb' hok'al nixhtej sson ya' ti', xol sunil ti' ay: Indito Jacalteco, Cuando Llorá Malin, Río Azul, La Solomerita, Juan Caliente, Jacaltenango, Dominga Inés, Jacaltequita en Río Azul, Lixha, El Rebocito, Juana García, Rosita, Juana, Danilito, Dianita, Chanito, Niñito Dios, Malincita, Mariandrea, Xol kenya, Andrea Lucía, El Limoncito, Virgen de Candelaria, Placita de la Cruz, Estuardito, Josecito b'oj yaq'b'ilxa. Ha' xin ni'an son "Cuando Llorá Malín" ha' q'a' x'aq'ni elwanoj heb' ya' b'oj ha' q'a' x'ochelaxi.

Waxajlahunheb' sb'isil hej setq'on b'ay xax k'ub'alaxtoj nixhtej sson ya'; kanhlahunheb' swaxajk'al hej sson ya' xax k'uhi yinh hej setq'on ti' b'oj hok'al to machto ch'ok yinh setq'on.

Kaw tx'ihalxa hej konhob' yet tx'otx' Xe'q'aq' ti' b'ay xax ek' ya' sonloj b'oj xax b'ey ya' sonloj b'oj heb' ya' yetb'ih b'etet Estados Unidos, haka' b'etet Miami Florida; Morganton,

Carolina del Norte; Chatanuga, Tennessee; Lake Worth, Florida; West Palm Beach, Atlanta, Georgia, Orlando, Yacsombee Florida b'oj Jupiter Florida. Hakpaxtu hej konhob' ay b'etet Chiapas yet Tx'otx' México.

Kanhlahuneb' skawinaj hej smatan ya' b'oj yewal hum xax scha yuh hune' munil chuh yul konhob' yuh yahkanh spixan konhob' Popti' yinh hej son haxkam machnhetaj b'eyti' ch'ab'elaxi, to sson ya' ti' xax kaw pujb'alo yul sunil Xe'q'aq', hej konhob' yet Chiapas México b'oj Estados Unidos.

BALTAZAR MÁXIMO HURTADO DÍAZ

(Maltixh Tik)

Q'a' ohtajb'il ya' komam ti' haka' Maltix Tik, hat xpitzk'a ya' yinhtajiloj Kulus Sajilaj, yinh hunlahunheb' tz'ayik yet swaj x'ahaw yet hab'il 1936 yul konhob' Xajla' ti'. Sk'ahol ya' antonio Severo b'oj yunin ya' Kantel Pora yeh ya', hanhk'anhe xin ya' yuh heb' ya'.

Yet xtitikoj ya' tu' kaw ay naj meb'a'il yuh yetlikoj naj Ubico ayikoj swi'aloj Xe'q'aq', yuh xin mach xuh skuywi ya', ni'anto ya' xstzab'nikoj yek' ya' xol telaj; hujlahunheb' hab'il ya' yet xyiq'ni ya' yixal, waxajlahunheb' hab'il ya' yet x'alaxkoj ya' chejab'lomal b'etet Kapiltuh, hujeb' hab'il xin

xyaq' ya' sq'inal smunla yinh matanil, b'ay xmunla ya' poho' ch'en, sayo' spojojal ch'en, watx'e' texa b'oj yaq'b'ilxa. Yaja' yet chmunla ya' yinh tu' xin xyetb'innen sb'a ya' b'oj ya' b'oj ya' komam Antonio Méndez sb'ih, hat xin x'eh ya' kamom Felipe Ros sb'ih, ay xin kab' te' skitalah ya' komam ti', ha' xin te' sq'an ya' Maltixh ti' sk'enha' k'un yechman ya' ya' Antun tu'; kaw chtik'a yoché ya' nixhte son b'oj nixhtej b'it yul jab'xub'al.

Xmunlapax ya' yinh skuyni nixhtej unin yul kuyum b'etet wayanhb'al Yinch'ewex yinh hab'il 1962 , haxkam hatta spetotij heb' naj kuywahom Xe'q'aq' yaja' chyalni sk'ul heb' naj xin

stinhchakan heb' naj nixhtej kuyum hum, yunhe k'ul chuh yijni sb'a hune' munil ti' yuh ya' xin hat chkuylax ya' kuyum yet yatut tihoxh shujq'inhtajil.

Yinch'ewex tu' b'ay x'ichikoj ya' yaq'ni maxlob'al q'inh, hat x'ichikoj ya' swatx'en nixhtej sb'it yuh yaniltij yinh maxlob'al q'inh tu'. X'illax xin ta k'ul ya' x'awtelax ya' b'etet wayanhb'al Santa Katal b'oj Wik'uh yuh yaniltij ya' hej maxlob'al q'inh tu'.

Xswatx'e ya' hune' b'it tet Komi' Malin b'oj hunxa tet nhahil anhteb'al ay yul konhob' ti' yet xtxahyelax yuh yichikoj smunlahi. Xmunlapax ya' b'oj ya' Juvenal Casaverde ah Perú, ya' Eduardo Jessen b'oj ya' Cristóbal Day sb'ih hat elanjikoj heb' ya' ti' betet Estados Unidos, b'ojpax hunxa ya' ah Francia, ya' Colette Ginevald yet x'ek' heb' ya' yalanhiloz tzet xuh yehik'oj heb' ya' jichmam yettax payxa tu', hunq'ahan munil ti' xyij sb'a yulb'al hej hab'il 1960.

Lawitik'a hune' ti' x'awtelax ya' yinh hune' ilweb'al yuh skan munlawoj yinh heb' ya' chyallax Proyecto Lingüístico Francisco Marroquín yet x'ek'le b'etet Chinab'ul, haktu' xin xuh yanikoj ya' yinh yanmah skuywi haxkam mach hunuj te' hum chyeniltoj ta yohtaj ya' smunlanhen ab'xub'al; hatta xtit yum ya' ch'oknikoj yuh b'etet Xe'q'aq' masanta xyiltoj ya' wajeb' majan yet b'ab'el kuywab'al, lawitu' xskuypax ya' ab'xub'al yinh k'ul b'etet P.L.F.M. tu' yulb'al oxeb' hab'il; haktu' xuh yok ya' stz'ajoj maktaj xmunlanhen hune' te' tihtzoti' xpujb'aloh yuh hune' nhahil munil ti'.

Xkolwakoj ya' skuyni anmah stz'ib'li b'oj yilni hum b'etet Yalanh kulus yet machto kuyum b'etu'. Xmunlapax ya' b'oj ya' David Ekstrom yuh yanik'toj te' biblia yul jab'xub'al.

Yuh howal x'ek' ssat kotx'otx'al xtokan ya' Costa Rica, hat x'eh ya' yulb'al holahunheb' hab'ilal b'ay xstz'ib'nhepax ya' nixhtej nixhtej sb'it b'oj b'it ab'ix kat yanitij ya' tet heb' ya' yet te' pujb'ab'al hum el Regional sb'ih.

Xmeltzopax ya' ssat kotx'otx'al xin, xmunla ya' yinh Skonhob' Ab'xub'al Popti' yinh aq'omiktoj ab'ix wes yul Popti', b'ay xyaktoj ya' tet Pop hum yul jab'xub'al, te' Memorias del Silencio sb'ih, te' yumal sxe'al chejb'anile yet Xe'q'aq' b'oj hej ikti' ch'ik'ti'nhelax yuh heb' ya' mami chame Popti'.

X'ok ya' kuywahom hal yinh hun teq'an heb' ya' b'itnom "Smay Spixan Konhob'" sb'ih. Howeb' hej te' yewal hum xscha ya', kaq'itan te' xscha ya' tet ch'en pujb'ab'al ab'ix Xuxepil sb'ih b'oj hunxa x'aq'lax tet ya' b'etet Quintana Roo yet tx'otx' México.

BALTAZAR TOMÁS RAMÍREZ

Kab'lahunheb' hab'il ya' komam ti' yet x'ichikoj ya' sb'itni, xyetb'inhen sb'ah ya' b'oj ya' kamom Prudencio Silvestre, tonhe xin wal ya' mach yohtajoj ya' sk'enhni te' kitalah yuh xin ha' ya' komam tu' b'ay xskuy ya' yoknikoj te' yuh; yet xin ya' kamom Prudencio ti' nixhtej b'ab'el b'it kaw xyakoj heb' ya' yet x'ichinakoj heb' ya' b'itnoj.

Hatxa ay ya' Santa Julia yet xyiq'pax ya' hunq'ahanxa nixhtej b'it; yinhmi hab'il 1960 xstz'ib'nhekanoj ya' Quisiera ser espinita, el Limonar, Lalaguna, el Guardabarranca, Virgen de Catarina, Tz'ahab'tonh, el Arenal hune' ti' hat

xswatx'e ya' b'etet Guadalupe Victoria, xol yaq'b'ilxa nixhtej sb'it ya'.

Ti'nanh machnhetaj b'it ti' b'ay chuh yuh ya', to chyaq'lepax ya' yinh te' son; chyakoj ya' te' Violín, te' requinto, te' kitalah, yet xsonli ya' b'oj ya' komam Juan Kantel Rospal, ha' tu' xk'enhtzenpax ya' te' akte'; yet schukilnhe ya' chb'itni hanhk'anhe te' kitalah ch'oknikoj yuh ya'. Yet ch'ok ya' st z'ib'nhe' nixhtej sb'it ti' yinhtik'a tzet ch'ek' yinh sq'inal ya' b'oj anmah ha' b'ay chstzab'i.

Xyetb'inhen sb'ah ya' b'oj ya' kamom José Jacinto Cota (Hoseh Chikaya), xsonlipax ya' b'oj ya' kamom Hesus Luch; hat b'ab'el xb'eyik'oj ya' hujeb' hab'il yoktoj tu' b'etet hune' ehob'al Costa Cuca sb'ih, lawitu' xtokan ya' hunxa Estado.

Machtotik'a hunuj ssetq'on ya' chwatx'i, yaja' tx'ihal nixhtej sb'it ya' ti' q'a' chb'inahi, haka'na la Cruz del Rancho, Quisiera ser Espinita, el Guardabarranca, La laguna b'oj El Limonar.

Kaw xin tx'ihalpax nixhtej sb'it ab'ix ya' tz'ib'nheb'il yuh ya', ta chaltu' machnhetaj hej b'it ti' xstz'ib'nhe ya' komam Maltixh ti' haka'na La Madre Naturaleza, b'oj yaq'b'bilxa nixhtej watx'eb'il yuh ya'.

DANIEL MONTEJO MATEO

(Daniel Kantel Higinio)

Yinh kanhlahunheb' tz'ayik yet x'ahaw diciembre yinh 1935 xpitzk'a ya' komam ti' yul niman konhob' Xajla' ti', hat ay yatut ya' b'etet Cantón Llano; ha' xin ya' Manuel Montejo b'oj ya' Candelaria Mateo Camposeco smam smi' ya', kamnajxa heb' ya' jalni. Xyiq' ya' ya' Lucía Camposeco Díaz yixal hoj, kanhwanh yuninal heb' ya' xyil yinh, tonhe ay hune' ya' José Montejo Camposeco sb'ih xkami; wal heb' ya' oxwanh xin ya' Juan Montejo Camposeco bab'el, skab' ya' Dominga Candelaria Montejo Camposeco b'oj yox ya' Enrique Felipe Montejo Camposeco, ha' ti' sb'ih yuninal ya' komam Daniel ti'. Waxajeb'

hab'il ya' yet x'ichikoj ya' skuyni sb'ah yinh te' son b'etet yatut ya' komam Juan Silvestre sb'ih, smam ya' komam Hermelindo Silvestre b'etete Cantón Llano.

Etza sajach ni'an yekoj sonloj ti' tet ya', kaw xin xyetb'innen sb'ah ya' b'oj ya' Máximo Silvestre; ti'nanh nananxanhe nixhtej sson chyakoj ya' haka'na: son kanhal saj cheh, kanhal Torito, kanhal xilwej, nixhtej sson kokonhob' b'oj yaq'b'ilxa; chuh yanipaxkoj ya' sson kanhal cheh yinh te' tun. Chuh ssonli ya' yinh sunil hej yixmab'anil te' son haka' Peculista, Primista, segundero, centrista, bajista, tiplisa b'oj yaq'b'ilxa.

Ha' ti' xin hej te' son b'ay xax sonli ya' la:

1. Heb' ya' Gorreones.
2. Estrellita.
3. Ixtia Jakalteka

4. Flor Nacional
5. Astrónomos del Ritmo
6. Xajla'
7. Unión Popular
8. Alma Llanera (hune' te' son ti' yet ya')

Xax ek' ya' sonloj yinh hej yi'al ha' unin, txahyeb'al hej te' nhah, mohyilal, yinh hej sq'inh hej konhob' b'oj wayanhb'al, yinh hej nab'ab'al b'oj yaq'b'ilxa b'ay ch'awtelax ya' sonloj.

Xon hej sson ya' xax swatx'e chuh jaq'ni b'onahoj hunq'ahan ti' la:

1. Los pinares de San Juan
2. Santa Cecilia
3. Novenario de San Juan
4. Flor de Ayote
5. Las cuatro copas (Atik'ate')
6. La Tertulia Llanera (xyetb'inhen sb'ah ya' b'oj ya' komam Hermelindo Silvestre yuh swatx'i)
7. Otros sin nombre

B'AYTAJ XAX EK' YA' SONLOJ

Te' son Xajla' sb'ih, x'ichikoj yettax hab'il 1975, yinh te' kaw xax ek' ya' sonloj yulaj hej swayanhb'al konhob' Xajla', yul hej skonhob' tx'otx' Xe'q'aq' ti' haka' hune' chyallax Estor b'etet Izabal, San Cristóbal Verapaz, Rabinal, Chiantla, Tecpan, Santa Eulalia, San Sebastián Coatán, San Antonio Huista, Nentón, San Cristóbal Totonicapán, Santa Ana Huista, Concepción Huista, Momostenango, Kantel, San Juan Ostuncalco, Zunil b'oj yaq'b'ilxa hej konhob'. Hakpaxtu' yullaj hej q'alom konhob' b'ay xax b'ey heb' ya' sonloj haka' Totonicapán, Xelawub', Cobán, Chinab'ul b'oj Xe'q'aq'; machnhetaj ssat kotx'otx'al ti' xkan heb' ya' to xax b'eypax ya' sonloj b'oj heb' ya' yetb'ih ssat tx'otx' México haka'na b'etet Guadalupe Victoria, El Porvenir b'oj Trinitaria. Walpax b'etet tx'otx' Estados Unidos xb'ey heb' ya' sonloj b'etet California, Arizona, Nuevo México b'oj hune' chyallax Reserva Indígena del gran Cañón.

Ti'nanh xin ayikoj ya' skuyni hej yihtxikin yinh te' son ti' yunheb'al mach chk'aytoj hune' sk'ulch'anil xol maktaj yet schik'ilal sb'ah ya' b'oj.

EDDY ROGERS COTA MONTEJO

Hat xpitzk'a ya' b'etet wayanhb'al Pam ha' Kaj Cheyaj (La Laguna) yinh swaj skawinaj tz'ayik yet x'ahaw junio yinh hab'il 1978. Smam smi' ya' yeh ya' Antonio Cota García b'oj ya' Candelaria Montejo Camposeco. Xyiq'ni ya' ya' Juana Rosalina Mendoza Raymundo yixaloj; kawanhxa nixhtej yuninal ya', hune' ni'an winaj Anibal Emanuel Cota Mendoza sb'ih b'oj hunxa ni'an ix Briana Flor Candelaria Cota Mendoza sb'ih.

Kuywinaj ya', hat xyiltoj ya' b'ab'el yixmab'anil kuywab'al yinh hune' kuyum Miguel Angel Asturias sb'ih b'etet hune' chyallax Colonia Nuevo Llano Grande yet tx'otx' Chiapas México, lawitik'a yeltoj hune' kuywab'al ti' yuh ya' xtit ya' st'inhb'anikoj ssat tx'otx' Xe'q'aq' yuh chuh yoktoj ya' yinh skab' yixmab'anil kuywab'al (básico) ssat kotx'otx'al ti'; lawitik'a yijni sb'ah hune' ti' yuh ya' x'oktoj ya' yinh básico yinh hune' kuyum IPMEB sb'ih b'etet wayanhb'al B'uxub'; lawitu' xtit ya' kuywuj kuywahomal yul niman konhob' Xajla' yinh kuyum B'alunh Q'ana' sb'ih; ti'nanh ayiktoj ya' skuynipax kuywahomal yinh tzehtaj b'oj q'opohtaj yinh niman kuyum San Carlos yul konhob' Xajla' ti'.

Lahunheb' hab'il ya' yet xstz'ib'nhe ya' ni'an b'ab'el sb'it, yinhtik'a ocheb'ahil xstzab'i ya' yuh swatx'eni chyal ya' ta machto yohtajoj ya' tzet yelapnoj yeh yok janmah yinh hunuj maka, yaja k'ultajnhe xuh swayitij stzoti'al yul snab'al ya'; hune' sk'ulal ti' xin to yinhtik'a smam smi' ya' xyiltoj haxkam ha'tik'a schik'ilal heb' ya' skwanhil yuh etza hune'nhe chik'ilal sb'ah heb' ya' tonhe hunq'ahan nahat snoh sb'ah, yuh xin skawanhil heb' ya' chyaq'lepax yinh b'it b'oj son ti' ha' xin x'ek' ya' Eddy yi'altoj b'oh yuxhtaj.

Yuh kam swatx'ikanoj sb'it ya' ti' ha' ya' Walter Roldan yuxhtaj ya', ha' ya' kaw chyaq'le yinh te' kitalah ha' ya' Eddy chb'itni yettax tu'; kab'lahunheb'xa hab'ilal ya' yet xyapaxkoj ya' yinh

sk'ul swatx'en nixhtej b'it ab'ix yuh skab'il ti' b'it b'oj b'it ab'ix xiq'wa ya' b'etet Xe'q'aq' b'oj Buxub'.

Yinhxa stzeh hal ya' kam xyakoj yinh yanmah yaq'ni ohtajnhen sb'ah haxkam ayxa nixhtej sb'it ya' tz'ib'nheb'ilxa yuh, yuh xin yet ch'eltoj heb' naj paxhyal kat kaw yanikoj heb' naj nixhtej b'it; lawitu' x'ok yinh yanmah ya' ssayni yetb'ih haktu' xuh shunb'an sb'ah heb' ya' yuh yichi heb' ya' Viajeros, haktu' xuh swatx'i hune' b'ab'el sset q'on Flor de Candelaria sb'ih b'ay tx'ihal nixhtej sb'it ya' ayayoj yinh.

Ti'nanh ayxa hujk'al (140) sb'it ya' tz'ib'nheb'il yuh, xol sunil ti' ayxa hok'al kaw watx'eb'il yinh k'ul yuh ya'; ta chaltu' oxk'al sb'isil sb'it nixhtej unin tz'ib'nheb'il yuh ya', wal kanhwinajxa yetxa yihla anmha yib'anhiloj tzalalk'ulal, b'isk'ulal, ssat yib'anh q'inal, ocheb'ahil b'oj tzet ch'ek' yinh sq'inal anmah ha' yelapnoj yehi; yuh xin hujk'alxa sunil sb'it ya' ti'nanh.

Xol sunil ti' chuh jaq'ni b'inahoj Flor de Candelaria, Piel Canela, serenata Jacalteca, el Panal, Carmelita b'oj yaq'b'ilxa; x'ok ya' stz'ajoj heb' ya' b'itnom Sangre Caliente sb'ih b'etet B'uxub'; hune' Gana sb'ih b'etet Limonar; xol heb' ya' Chicos del Pasito Duranguense; heb' ya' Carabana b'oj heb' ya' Viajeros ti'nanh.

Xax b'ey ya' b'itnoj b'etet Totonicapán, Ewan Nhah, Cantinil, hej konhob' yuxhtaj sb'ah b'oj sunil hej swayanhb'al konhob' Xajla'. Ti'nanh oxeb'xa ssetq'on b'ay ayikoj nixhtej sb'it ya' stz'ajoj, yaja' ayxakoj ya' smunlanhen swatx'i hune' setq'on b'ay nab'a' sb'it nixhtej unin ch'okoj yinh, yuh hune' ti' skanhxa setq'on chwatx'i.

Kaw chyoche ya' yiptzen hej tzehtaj b'oj q'opohtaj ta mach chtx'ixwi yanikoj nixhtej b'it yul jab'xub'al ti' haxkam stz'aj sb'eyb'al kokonhob' yekoj; hakpaxtu' ta mach chjetatoj sb'it heb' ya' haxkam ta chjoche koloq'o'wej setq'on heb' ya' tet yunheb'al kokolwapaxikoj yinh heb' ya' haxkam tx'ihal melyuh chyiqt'oj yahkanh yinh setq'on yuh heb' ya'.

ELVIN BALTAZAR RAMÍREZ TORRES

Hat xpitzk'a ya' ti' b'etet Ewan nhah yinh swaj tz'ayik yet septiembre yet 1990; smam ya' ya' José Angel Nazario Ramírez Ramírez b'oj ya' Ana Torres Ramírez smi' ya'.

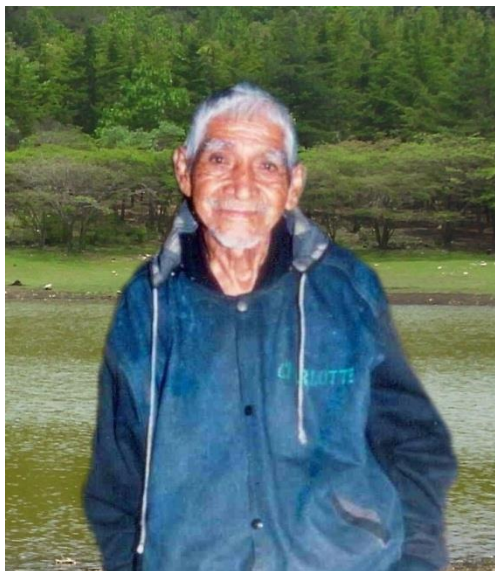
Hat xyiltoj ya' sprimaria b'etet kuyum 14 de Septiembre sb'ih yinh hej hab'il 1998 – 2004. Wal básico hat xyiltoj ya' b'etet Centro Educativo Comunitario Ciclo Básico sb'ih yinh hej hab'il 2004 – 2006.

Hujeb'ixto hab'il ya' yet xkuylax ya' k'enho' son yuh smam, lawitu' haxa ya' kam xyanikoj yinh sk'ul skuyni sb'a stzanhni te' yinh kaw k'ul; yaja' ha' te' son ti' b'ay kaw b'ab'el xkuylax ya' yuh smam

haxkam chsonli ya' yinh heb' ya' sonlom Incentiva sb'ih.

B'alunheb' nixhtej sb'it ya' watx'eb'ilxa yuh ti'nanh, ha' xin: Anah, Mikin, Nanan Hawet hunun hach, Minga, nanan konhob' hal honh; Yinh Incentiva, hune' Haq'b'al mach stanhb'al, Haq' niman k'ulal winh han, Meb'a' hiñan, Mach chach el yinh wanmah han. Xol sunil ti' ha' Anah, Mikin, Nanan konhob'al honh. X'ijb'ali ya' yinh Invasores b'oj chsonlipax ya' yinh heb' ya' Incentiva b'ay ch'awtelax ya' sonloj. Hunnehixto ni'an yewal yum ya' xax aq'laxi, ha' xin heb' ya' yet Kapiltu' x'aq'ni tet ya'.

FELIX COTA ROS

Yinh hune' skawinaj tz'ayik yet x'ahaw febrero yinh hab'il 1920 xpitzk'a ya' yul niman konhob' Xajla', xpax yanmah ya' yinh sb'alunhlahunh tz'ayik yet x'ahaw julio yinh hab'il 2005; smam smi' ya' yeh ya' Lucas Cota (Luk Kaxh Manel) B'oj ya' Josefa Ros (Hosep Luk Kaxh); hat kaw x'ehik'oj ya' b'etet yul Canton Parroquia yet konhob' Xajla' kaw stzujanilxa xtitkan heb' ya' b'ay ay yatut heb' ya' ti'nanh yul cantón Hernández; ya' komi' Francisca Montejo xyi'q' ya' yixaloj; hujwanh yuninal ya', oxwanh ix yok

kawanh winaj.

Yinhxa stzeh hal ya' x'ichikoj sb'eytzen sb'ah yinh b'it b'oj te' son; kaw xin xsonli ya' yinh te' chjal doble, yet kaw x'ichikoj ya' tu' xyetb'inhen sb'ah ya' b'oj ya' Lucas Silveste, ya' Humberto Pinto, ya' Mario Herrera, ya' Florencio Silvestre, ya' Hermelindo Silvestre, ya' Jorge Pinto, b'oj ya' Genaro Martínez; stzujanilxa x'ek'pax ya' sonloj b'oj ya' Antonio Malin yinh te' Ixtia Jakalteka, b'oj ya' Gonzalo yinh te' Brisas del Río Azul, b'oj pax ya' Hermelindo Silvestre yinh te' Xajla', tzannhetik'a b'ay ch'awtelax ya' yok yetb'ihoj heb' ya' sonlom chto ya'.

Yuh ay xya'tajil x'ek' yinh sq'inal ya' xto ya' ssaya' yet smunil ssat tx'otx' México, kaw xin tx'ihal q'inal xk'ayayoj ya' ssat tx'otx' mach ohtajb'iloj yuh yixal ya' tzet yekoj, yet tu' kaw tx'ihal nixhtej sb'it ya' swatx'e ha' xin yelapnoj yeh ni'an sb'it ya' Comitán de las flores sb'ih; aymi holahunheb' hab'il xb'ey ya' Kumtan tu', sk'atanh xin hune' ya' sk'ahol ya' xb'eyik'oj.

Xol sunil nixhtej sb'it ya' xswatx'ekanoj ay hune' Dime Juanita sb'ih, ha' hune' chyallax Linda Juanita ti'nanh, hakpaxtu' yaq'b'ilxa haka' Eres la Reyna, Jovencita Amada Mía, Candita, El Cántaro de Color, Panchita, Cuatro Esquinas tiene tu Cama, El Verde Limón, b'oj yaq'b'ilxa nixhtej b'it tz'ib'nheb'il yuh ya'. Aypax yaq'b'ilxa son ya' xswatx'e tonhe yuh haxkam mach xstz'ib'nhekanoj ya' machxa nanoj yuh yuninal ya' tzettaj sb'ih hun-hun yaja' waltu' ohtajb'il ta yet ya'.

Tonhe kaw chyoche ya' komam Felix ti' b'itnoj b'oj sonloj ti' yuh xin xsb'eytze sb'ah ya' yinh hune' munil ti' haxkam mach yet chik'ilal sb'ah ya' b'oj ha' chuh; tonhe xin machxa kaw x'alaxikoj ya' stz'ajoj heb' ya' sonlom yet ay b'ay chsonli heb' ya' k'ajam xin kaw chto yoché ya' yaja' yuxam yichamil ya' machxa tzet ch'allax tet ya' yet xkamkantoj ya'.

Hune' sk'ulch'anil xuh ya' ti', xkanpaxkanoj tet heb' ya' sk'ahol ya' haxkam x'ek' heb' ya' yi'altoj tzet xuh smam, hune'nhe ya' sonlom yaja' wal yinh b'it ti' syamanil heb' ya' chyaq'le yinh. Xpax yanmah ya' komam Felix Cota ti' b'alunhlahunheb' tz'ayik yet x'ahaw julio yinh hab'il 2005, yawi'nhe x'ok yinh ya', x'ok hune' niman q'aq' yinh ya' ha' tu' xin x'iq'ni ya'.

HERMELINDO SILVESTRE

Yinh oxlahunheb' tz'ayik yet x'ahaw junio yinh hab'il 1925 xpitzk'a ya' yul niman konhob' Xajla', yuninal ya' Juan Silvestre Raymundo b'oj ya' Abelina Camposeco yeh ya'. Ya' kamom Trinidad xyi'q' ya' yixaloj, howanh yuninal heb' ya' xyil yinh, tonhe kanhwanh ayik'oj ti'nanh; hune'nhe sk'ahol ya' x'ek' yinojiltoj yinh sonloj ti'.

Wajeb'ixto hab'il ya' yet x'ichikoj ya' sb'eytzen sb'ah yinh te' son, yet kaw yichob'anil tu' ha' ya' x'ilwen sb'ah swatx'en ni'an son yinh te' q'an te' ay chewal

tx'otx'; xyilni smi' ya' xin ta xa eltoj snuq'al son yuh ya' yinh te', xyalnikanh ya' komi' tet ya' ta ay hune' ste'al hune' te' sson ya' smam icham ya' aykanoj b'etet hune' ya' stio, ya' Marcelino Camposeco ay b'etet yalanh kulus ta chto ya' yinojtij te' haxkam yet smam ya' komi' yeh te' yaja' mach sje sk'ul ya' komam yaq'ni te' tet ya' komam Hermelindo ti'; kaw lanho xyij sb'ah yalni ya' mama' ta chuh yinitij ya' te' yatut, yaja' to k'amilnhe xuh yaq'lax te' tet ya'.

Xyij sb'ah yaq'lax te' tet ya' xin, yilal to stz'ajb'an heb' ya' te' haxkam mach tz'ajanoj yehi yaja' kaw xkolwakoja' mimi' Kantel Higinio smi' ya' Daniel Kantel Higinio yinh heb' ya' yuh sloq'lo te' te'. Nixhtejalnhe kaw xuh swatx'i te' yuh heb' ya', haxa lawitu' xa awtelax heb' ya' sonloj, oxeb' centavo ch'aq'lax tet heb' ya' yinh hora; xyetb'inhen sb'ah ya' b'oj ya' Daniel Montejo (Daniel Kantel Higinio) ya' Lucas Silvestre (Luk Sipil), ya' chyalot Antonio China b'oj hune' ya' Palas sb'ih yalni ya', ha' heb' ya' xyetb'inhen sb'ah yuh yek' sonloj.

Kaw tx'ihalxa nixhtej sson ya' watx'eb'il yuh, xol sunil chuh jaq'ni b'inahoj Mi Segunda Vida, hune' ni'an son ti' yet x'oktoj ya' yul anhteb'al haxkam kaw tx'oj xuh ya' yuh derrame yalni ha' tu' xswatx'en ya' haxkam x'anhcha ya' yalni; Xajla', Tx'oxlaj, Trinidad, Santa Eulalia, Despedida de mi tío b'oj yaq'b'ilxa watx'e'bil yuh ya', ti'nanh aytokoj ya' swatx'en hune' son Taq'lob'al yihla anmah sb'ih, chyal ya' ta hune' ti' haxkam ichamxa yab'en sb'ah ya'.

Etza sunil ssat tx'otx' Xe'q'aq' ti' xax b'ey ya' sonloj, haxanhe Petén tu' machto chb'eyik'oj ya' yalni, xax b'eypax ya' sonloj b'etet tx'otx' Salvador sb'ih, México, Estados Unidos, Canadá b'oj Alaska.

Kaw tx'ihalxa nixhtej smatan ya' xax yiq' yuh hune' ni'an munil chuh ya', ha' yeh x'aq'lax tet ya' yul niman konhob' Xajla' b'oj yul hej konhob' b'ay xax b'ey sonloj b'oj heb' ya' yetb'ih yinh te' son Xajla' sb'ih.

JESUS ROS CAMPOSECO

Jesús Ros Camposeco sb'ih ya' komam ti' yul stzoti' wes, Hesus Yul Kalab' chyallax yinh ya' yinh jab'xub'al; ha' xin ya' Manuel Ros Delgado smam ya', Manel Xhap Kaxh chyallax yinh ya' yul jab'xub'al; Josefa Camposeco Díaz sb'ih smi' ya', Chepit Lucian haktu' q'a' ohtajb'il ya' yul jab'xub'al.

Yinh shuj skawinaj tz'ayik yet x'ahaw mayo yet hab'il 1957 xpitzk'a ya' yul konhob' Xajla' ti', hat xin ay yatut ya' b'etet Yul Kalab' yet konhob' Xajla' ti', Cantón Llano chyallax yinh stzoti' wes.

Waxajeb' hab'il ya' yet xsloq'ni smi' ya' hune' te' kitalah tet haxkam kaw chyoché ya' yab'en nixhtej b'it, haktu' xuh skuyni sb'a ya' stzanhni te'; yet x'ok ya' yinh tzeh hal xin helanxa ya' sk'enhni te', chyakoja' y' nixhtej b'it yet kokonhob' yehi b'oj hej b'it yet heb' ya' ay q'axep, México jalni. Yinh hab'il 1999 hal ha' tu' xswatx'e ya' ni'an b'ab'el sb'it Chepit Lucian xyakoja' y' sb'ihoj haxkam haktu' sb'ih smi' ya' kamnajxa.

Yinhxa hab'il 2001 ha' tu' xswatx'epax ya' hune' ni'an b'it Primisin xyakoja' y' sb'ihoj, hat xin kaw b'ab'el xsb'itnhe ya' b'etet San Juan yet x'ek' hune' q'inh, kaw xin tx'ihal anmah x'ochen yab'eni, ha' tu' xin xkolwakoja' y' yiptzen swatx'en yaq'b'ilxa nixhtej b'it, lawitu' kaw k'ulch'antajnhe stit nixhtej stzoti'al hej b'it yul snab'al ya' b'oj aypax mak chyik't'innen sb'isk'ulal maka tzalalal tet ya' kat swatx'en ya' b'ital; haktu' xuh stihnihoj hune' ya' mama' sb'isk'ulal tet ya' xswatx'empax ya' ni'an b'it Matal Kaxh sb'ih, lawitu' xwatx'i Yoq'b'al Yoy, kaw xoché anmah nixhtej sb'it ya', ha' xkolwakoja' yuh kam yanikoja' y' yinh sk'ul stz'ib'nhen nixhtej b'it ti' b'oj sb'itni.

Yinh hab'il 2001, ha' tu' xyamb'an sb'a ya' b'oj haywanh heb' ya' yetb'i yuh swatx'en hune' teq'an b'itnom Yul Kalab' sb'ih, ti'nanh ayxa lahunheb' skawinaj nixhtej sb'it ya' watx'eb'il yul

ab'xub'al b'oj stzoti' wes. No' Hotol ha' ni'an staq'b'al b'it ya', chyal ya' ta komam Jahaw chyaq'noj sq'inal ya', aytotik'am yaq'b'ilxa nixhtej b'it chto swatx'e' ya'.

JOSE HERNÁNDEZ CAMPOSECO

Hat xpitzk'a ya' yul niman konhob' Xajla' yinh holahunheb' tz'ayik yet x'ahaw julio yinh hab'il 1952 hal; ha' ya' komam Antonio Hernández Mendoza b'oj ya' komi' Anita Camposeco García smam smi' ya'; xyiq' ya' ya' komi' Candelaria Silvestre Castillo yixaloj, wajwanh yuninal heb' ya'; oxwanh winaj b'oj oxwanh ix.

Hat xskuy ya' b'ab'el yixmab'anil kuywab'al yinh hune' kuyum Fray Bartolomé de las Casas sb'ih yul konhob' Xajla' yinh hab'il 1960 masanta hab'il 1967; yinhxa hune' kuyum Colegio Seminario San José sb'ih b'etet tx'otx' Sololá hat xyiltoj ya' skab' yixmab'anil

kuywab'al (básico) yinh hej hab'il yet 1967 masanta 1969; walxa stanhb'al hat xskuy ya' b'etet hune' kuyum Pedro Molina yet Santa Lucía Utatlán yinh hej hab'il 1987 masanta 1989 b'ay xskuy ya' kuywahomal.

Hune' ti' yinh smam ya' xyiltoj haxkam b'itompax ya' komam, tonhe mach kaw xyoche ya' ta sb'eytzepax sb'ah ya Hoseh ti' yinh hune' munil ti', yuh xin holahunheb'xa hab'il ya' yet x'ichikoj ya' yinh haxkam yet ch'eltoj ya' paxhual b'oj heb' ya' yet tzeh hal ya' kat yichikoj heb' ya' sb'itni; yet xkamtoj smi' ya' xin x'ijb'alaxtoj ya' yuh smam b'etet wayanhb'al B'uxub', hat x'ehik'oj heb' ya' yulb'al waxajeb' hab'il b'oj haktu' xuh syamb'an ya' heb' ya' yetb'ih yuh yichikanh hune' ni'an b'ab'el conjunto yettax tu'.

Ti'nanh ay nixhtej sb'it ya' watx'eb'il yul jab'xub'al haka' Esperanza, Jiménez, Moco, Maltixh Mek Hosep b'oj yaq'b'ilxa nixhtej tz'ib'nheb'il yuh ya', ha' xin kab' staq'b'al ti ha' q'a' chq'anlax tet heb' ya' b'ay chb'ey sonloj.

Tx'ihalxa nixhtej yaman b'itnom (conjunto) b'ay xax ok ya' stz'ajoj, haka' hune' Conjunto Jiménez, hune' ti' ha' ya' x'ichenkanh haxkam xsyamb'a ya' heb' ya' yetb'ih yunheb'al yichikoj

heb' ya' ssonli yinh hab'il 1983 hal masanta ti'nanh; oxeb' majan b'itnom xsyamb'a ya' b'etet Ewan Nhah tonhe yuh haxkam payxa mach sb'ih xyakoj heb' ya'; yinh hej te' son Brisas del Río Azul; yinh te' Ixtia Jakalteka b'oj yaq'b'ilxa b'ay ch'awtelax ya' sonloj; ti'nanh yinh te' Trinos Jakaltekos sb'ih b'ay kaw chyaq'le ya', ha' ya' x'ichenikoj hune' chjal conjunto hal ti'.

Wajeb'xa nixhtej yewal yum ya' xax yiq' yuh smunil chuh ti', haka'na te' xyaq'lax tet ya' yuh heb' ya' yet kapiltu', heb' ya' yet kuyum B'alunh Q'ana', heb' ya' ijb'alom yinh kuywab'al yul niman konhob' Xajla', heb' ya' Kuywahom, b'oj yaq'b'ilxa xax aq'lax tet ya' yuh yelwan ya' yinh b'it b'oj son ti'.

Ti'nanh chto yaq'le ya' yinh sonloj b'oj b'itnoj, tonhe xin machxa chyoche ya' spujb'ani haxkami chyal ya' ta tonhe nab' chmunla swi' heb' ya' yinh nan mak chyi'q' smelyuh yinh yuh haxkam machtaj tet heb' ya' chloq'lax setq'on yet watx'eb'ilxa, to toxanhe ch'ilaxiltij yechel kat stxonhlaxi machxa taj heb' ya' chtxonhni; yuh xin chstaq'e ya' ta chxahannhelax tzet yet hun-hun maka b'oj ta tet heb' ya' b'itnom ti' kaw chloq'lax setq'on yuh kokolwakoj yinh heb' ya', b'oj kaw chyaq' ya' yuch'antihoxh tet maktaj chyoche yab'e' sb'it ya'.

JOSÉ MANUEL CAMPOSECO

Yinh yox skawinaj tz'yik yet x'ahaw diciembre yet hab'il 1983 hal xpitzk'a ya' yul konhob' Xajla'; ya' Mauricio Cándido Camposeco smam ya', ya' Antonia Ros Montejo smi' ya'; ya' Sandra Maribel Ramírez yixal ya', kawanhxa nixhtej yuninal ya', ha' xin Josué Alejandro Camposeco Ramírez sb'ih ho' ni'an b'ab'el, wal xo' ni'an skab' Florecita de los Angeles Camposeco Ramírez sb'ih.

Wajeb'nhe hab'il yet b'ab'el yixmab'anil kuywab'al xyiltoj ya', hat xin xkuywi ya' b'etet kuyum Regional sb'ih yul niman konhob' Xajla' ti'.

Kaw chtik'a yoche ya' b'itnoj ti' yinh sni'antohal; yuxin ayxam kanhlahunheb' hab'il kaw yichikoj ya' yinh tzanho' kitalah ti'; yaja' kaw chyocephaxkanok ya' kam skuyni sb'ah yinh te' son, yuxin aymi ya' hujlahunheb' hab'il yet x'ichikoj ya' sq'enhni ch'en teclado hal jalni haxkam ay hune' ch'en yet hune' ya' stio ya', yuxin hat xin xb'eyik'oj ya' skuyu' sb'ah.

Yaja' haxkam hunq'ahan heb' ya' sprimo ya' chk'enhnipaxoj yuh xin, xyakoj heb' ya' yinh sk'ul syamb'an sb'a, aymi ya' hunhka'loj hab'ilal yet tu', machxin son chyltoj heb' ya' yalni yaja' xyab'eniloj heb' ya' ta kaw ocheb'ilxa nixtej son haktu' xuh yanipaxkoj heb' ya' yinh sk'ul ssonli; lawitu' mach ch'elwanpax heb' ya' yuh xin xyalni heb' ya' yaq'b'ilxa ta chyikanh heb' ya' nixhtej sson tu' yinh set q'on yuh spojb'alohi. Yinhnhetik'a sq'ejb'altajil chyakoj ya' sq'aq'al steclado tu' yuh skuyni swatx'en nixhtej son ch'ek' yinh yanmah ya', tahan xin haktu' chyutepax hunxa ya' yuxhtaj (primo) ya' yuh xin xkutxi nixhtej son yuh skawanhil; aymi xin lahunheb'oj nixhtej sson ya' xkutxi, yaja' lawitu' haxkam wajlahunheb'nhe son chyiqt'oj hune' set q'on yuh xin waxajeb' sson hun-hun heb' ya' x'ok yinh.

Ha' xin Chayito, ha' q'a' x'ochelax yab'elax yinh ch'en pujb'ab'al ab'il yet x'elnalo tu'; ay yaq'b'ilxa yaja' machxa kaw chtit yul sk'ul ya' tzettaj sb'ih haxkam payxa watx'eb'il yuh ya', lawitu' mach k'ub'ailojpax yuh ya' yalni.

Ha' Reencuentro sb'ih ni'an conjunto b'ay x'ichikoj ya' ssonli, x'awtelax ya' sonloj yinh heb' ya' Constelación, xsonlipax ya' yinh heb' ya' Witwirin, ha' heb' ya' tu' b'ay kaw chsonli ya' ti'nanh, aytik'a hej el ch'awtelaxpax ya' sonloj yinh heb' ya' Proyecto Musical ah Tz'ikinte' yet ay shamanil; aypax hunxa ni'an yaman b'itnon Los Unicos sb'ih b'ay chyakoj ya' ch'en teclado hal ti'.

Hanhka'nhehixto Skonhob' Ab'xub'al Popti' xyaq'ni hune' ni'an yewal yum ya' yuh ssonli yinh heb' ya' Unicos, haxkam ha' q'a' ch'elwan yinh nixhtej q'inh b'itnob'al yuh haxkam b't chyakoj heb' ya'; walxa heb' ya' yaq'b'ilxa b'ay ch'ek' ya' toh hanhka'nhe hej q'inh b'ay ch'awtelax sonloj.

JUAN GONZALO DÍAZ CASTILLO

Yinh waxajlahunh tz'ayik yet x'ahaw abril yinh hab'il 1935 xpitzk'a ya' komam ti' yul niman konhob' Xajla'; yuninal ya' Jesús Díaz b'oj ya' Sofia Castillo yeh ya'.

B'alunheb' hab'il ya' yet x'eltij ya' yinh kuyum haxkam skab' majanill xyiltoj ya', segundo grado jalni; lawitu' x'ok ya' skolnoj smam yinh swatx'i te' b'oq'wi' chwatx'i yul konhob' Xajla' ti', ha' ti' kaw xuh ya' yulb'al hunq'ahan hab'il ti' masanta x'apni ya' yinh kab'lahunheb' hab'il x'ok yinh yanmah ya' sb'eytzen sb'ah yinh son b'oj b'it, haktu' xuh yichikoj ya' yinh skuyni

stzanhni te' kitalah, yinhxa kanhlahunheb' b'oj holahunheb' hab'il b'ay q'a' xyakoj ya' yinh yanmah skuyni sb'ah yinh te' son.

Yinh hab'il 1953 xsyamb'a sb'ah ya' b'oj heb' ya' yetbih haktu' xuh yichikanh hune' chjal Conjunto Yul Peyab', hune'nhe ni'an sson heb' ya' chyakoj; stzujanilxa yinh hab'il 1958 x'ok ya' stz'ajoj heb' ya' Ixtia Jakalteka, howeb' hab'il x'ok ya' stz'ajoj heb' ya' ti'; yinh hune' q'inal ti' b'ay x'ichikoj ya' swatx'en nixhtej sson; haka' Tzisz'aj b'oj Lampita.

Yinhxa hab'il 1960 xyakoj ya' yinh sk'ul syamb'an haywanh heb' ya' yetb'ih yuh yichi hune' ni'an son Brisas del Río Azul sb'ih; ha' ti' yet xswatx'en ya' nixhtej sson Cajtavi, Canto a mi Jacaltenango, Mi Jacaltequita Linda b'oj Nentoncito Querido; ha' xin ni'an staq'b'al ti' ch'aq'ni ohtajnhelax ya' yul sunil hej konhob' yuxhtaj sb'ah haxkami yuh stz'ib'al xyoche anmah yab'e'.

Lawitu' mach kaw k'uluj xuh smunla heb' ya' yuxin xspoh sb'ah heb' ya'; haktu' xuh yok ya' stz'ajoj heb' ya' Sonora Juvenil yet kaw x'ichikoj, hune' hab'il x'ek' ya' xol heb' ya'; lawitu' x'el ya' xol x'ichipaxkoj ya' b'oj Brisas del Río Azul, yaja' lawi yek'toj ni'an q'inal xhellax sb'ih haka' Ritmos del Río Azul b'ay q'a' ayxa nixhtej stzetet heb' ya' ch'oknikoj yuh, q'a' tz'ajan lahan yeh sunil tet heb' ya', ha' xin ya' ayikoj ssatoj yinh ti'nanh.

JULIO RAMÍREZ RAMÍREZ

Xpitzk'a ya' yinh skanh tz'ayik yet x'ahaw agosto yinh hab'il 1988, b'etet wayanhb'al Wik'uh; ya' Andrés Ramírez (Antil Aluxh) smam ya' ; Candelaria Ramírez (Kantel Nixh) sb'ih smi' ya'; Candelaria Pérez Jiménez sb'ih yixal ya' ayxa hun ni'an yuninal ha' xin xo' ni'an Manuela Yesenia Ramírez Pérez, oxebixto hab'il.

Hat xkuywi ya' yinh sni'antohal b'etet Kuyum San José b'etet Wik'uh ha' xin preprimaria masanta yox gradohal xyiltoj ya' yul hune' kuyum tu', walxa cuarto b'oj quinto hatxa xyiltoj ya' b'etet

kuyum yet Cantón San Felipe; walxa swaj grado jalni, hatxa xyiltoj ya' b'etet kuyum Llano y San Basilio sb'ih yul konhob' Xajla'. Xkuywi ya' yinh b'asico b'etet kuyum Inmebaj, walxa kuywahomal hat xyiltoj ya' yinh kuyum INDIJAC.

Yinhtaxtik'a x'ek' ya' yinh kuyum x'ixhikoj ya' sb'itni, kaw xin chyoche ya' yuh xin xsloq' ya' hune' skitalah, ayxa howeb' hab'il yichikoj ya' sb'itni haxkam yinh 2006 x'ichikoj ya' ; ayxam lahunheb'oj b'it watx'eb'ilxa ayxakoj yinh hune' set q'on watx'eb'ilxa; b'oj aymi wajeboj machtokoj yinh swt q'on. Xol nixhtej sb'it ya' ay Carmelina, Juana, sb'isk'ulal ho' Luk, qué voy a hacer, hin b'ital han, sb'isk'ulal naj ni'an tzeh, María b'oj yaq'b'ilxa.

Ha' xin Juana b'oj qué voy a hacer, Carmelina, ha' q'a' x'ochelax yinh hej b'it ayxakoj yinh set q'on.

Xhb'itni ya' xol heb' ya' Hermanos Llaneros de la Sierra b'oj yinh Conjunto Wik'uh b'ay kaw x'ijb'ali ya', ha' kab' majan b'itnoj b'oj sonlom b'ay chb'itni ya'.

Ayxa nixhtej smatan ya' xax yiq' yuh hune' ti'; haka'na yet ayiktoj ya' yinh kuyum primaria, yinh hej q'inh b'itnob'al xaxla hu yuh kuyum INDIJAC b'ay xkuywi ya' b'oj nixhtej yewal yum ya' xax yaq'pax Skonhob' Ab'xub'al Popti'.

LUCAS DIAZ HERNANDEZ

Yinh kab' skawinaj tz'ayik yet x'ahaw noviembre yet hab'il 1977 hal xpitzk'a ya' b'etet Axola'. Ya' Pedro Díaz Rafael smam ya', Ana Hernández Pérez sb'ih smi' ya'. Ya' Luk ti' swaj kalab'ilnhe b'ab'el kuywab'al xyiltoj ya' b'etet Axola'; xyiq' ya' yixal ha' xin ya' Sebastiana Domingo Ramírez xyiq' ya' yixaloj; howanh yuninal heb' ya' xyil yinh, kanhwanh winaj, yok hune' ix.

Yinhtax sni'antohal ya' ichikoj yochen b'it b'oj son ti', yaja' to yinhtik'a kuyum b'ay q'a' xsb'eytzen sb'ah ya' yinh, oxlahunheb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' yilwen sb'ah yinh, nixhtejalnhe q'a' x'ok tzujnuj

ya' yinh yoknikoj hej te' munlab'al son yuh b'oj swatx'en nixhtej sb'it yuxin kanhlahunheb'xa

hab'il ya' yet kaw x'ichikoj ya' yinh b'oj yet q'a' xyaq' ya' ohtajne' sb'ah tet anmah ay yul swayanhb'al.

Wajlahunheb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' yeltoj paxhyal b'oj heb' ya' yetb'ih ha' tu' xyakoj ya' yinh yanmah sloq'ni hune' skitalah haxkam mach yet ya' kaw ch'oknikoj yuh; hune' ti' xin q'a' x'oknikoj yuh heb' ya' yuh yeltoj paxhyal, yaja' ha' tu' q'a' xkolwapaxikoj yinh ya' haxkam wal smam icham ya' tinab' te' kaw chyakoj ya', wal smam ya' xin ha' te' son b'ay q'a' chyaq'le pax ya', machtaj yinh te' kitalah ti' yuxin ya'taj xuh yiq'nikanoj ya' yoknikoj te' yuh.

Ti'nanh wajlahunheb' sb'it ya' tz'ib'nheb'ilxa yuh, haka'na: Homenaje a la Virgen, Melsel, Kela, Magdalenita, tzet chyil anmah yet ch'eltoj yul yatut; xon sunil nixhtej sb'it ya' ti', ha' Kela ha' q'a' chyoche anmah yab'e'.

Xax ek' ya' b'itnoj b'oj sonloj b'etet Ewan Nhah, Chinab'ul, b'etet Chiapas stx'otx'al México b'oj yaq'b'ilxa. Ha' ya' b'oj ya' yuxhtaj kaw x'ijb'ali yinh yik'ti'al hin konhob' han, b'ab'elnahi conjunto axolha' xyakoj heb' ya' sb'ihoj, stzujanilxa sheltoj heb' ya' sb'ih. Ti'nanh kab'eb'xa setq'on b'ay ayxakoj nixhtej sb'it heb' ya'; Sentimiento de mi pueblo x'ok sb'ihoj hune', wal hunxa to mach sb'ih x'ok yinh.

Waxajeb'xa nixhtej yewal yum ya' chyaq'lax yuh b'ay xaxla ek' sonloj b'oj b'itnoj.

MARIO GILBERTO HERRERA CANO

Yinh hunhk'al tz'ayik yet x'ahaw marzo yinh hab'il 1938 hal xpitzk'a ya' yul wayanhb'al Axol ha' yet konhob' Ewan Nhah; smam ya' yeh ya' Vicente Herrera Escobedo b'oj ya' Amanda Luisa Cano Cano smi' ya', ah Chantanheb' ya' skawanhil. Oxeb'to hab'il ya' yet xtitkan heb' ya' yehik'oj yul konhob' Xajla' yuh smunil smam, hatax tu' aykan ya' yul Niman konhob' Xajla' b'ay xyiq' ya' ya' Juliana Zenaida Silvestre Montejo yixaloj yinh wajlahunheb' tz'ayik yet x'ahaw abril yet hab'il 1966; kanhwanh yuninal heb' ya' xyil yinh, ha' xin ya' Edvidio Renan, ya' Mario Alfredo, ya' Kelly Carolina b'oj ya' Orlando Julián Vicente; ti'nanh hat ay yatut ya' b'etet Cantón Parroquia yul Niman Konhob' Xajla' ti'.

Hat xkuywi ya' yinh b'ab'el yixmab'anil kuywab'al, primaria jalni yul kuyum yet heb' ya' Winaj (Escuela Nacional Urbana para varones) yul niman konhob' Xajla'. Hujeb' skawinaj hab'il ya'

yet x'ichikoj ya' smunla yinh correo, lahunheb' skawinaj hab'il xmunlah ya' yinh xto yanikan ya' munil yinh hab'il 1996 hal.

Kab'lahunheb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' ssonli, ha' xin hune' te' son Flor Nacional de Jacaltenango b'ay x'ichikoj ya' ssonli; lawitu' xichekanh ya' hune' kaw yet Estrellita Jacalteca xyakoj ya' sb'ihoj; lawitu' x'ok ya' stz'ajoj heb' ya' Río Azul sb'ih, heb' ya' Brisas del Río Azul, heb' ya' La Voz de Q'anil b'oj heb' ya' Alma Llanera.

Xol hej sson ya' xax swatx'eh chjaq' b'inahoj:

Tristezas de Roque

Amandita

La Cumbia de Meches

Lolita

Emilsa Mariela

Vivian Lizeth

Ada Mildred

Caminito a San Juan

Linda Kelly

B'oj yaq'b'ilxa.

Hune' son Linda Kelly sb'ih ti', ha' q'a' ch'aq'ni b'inahoj ya' yul sunil ssat tx'otx' Xe'q'aq', yet ya' Kelly Carolina skutz'in ya' yeh hune' son ti'; yinh hab'il 1980 xyakoj hun majan heb' ya' sonlom hune' sson ya' ti' yinh sset q'on, aktu' xuh yaq'lax ohtajnhelaxi b'oj kaw x'ochelaxi b'oj kaw ch'chen anmah yab'en ti'nanh. Kaw tx'ihalxa heb' ya' sonlom xax yakoj hune' son ti' stz'ajoj yet ch'ok yinh sset q'on, haka'na heb' ya' Kaibil Balam, Sonora Quetzal, Alma de Guatemala, Maderas de mi Tierra, Marimba Antigua, Marimba Chapinlandia b'oj yaq'bilxa heb' ya'.

Xol hunhk'al hej son q'a' ocheb'il yul tx'otx' Xe'q'aq' ti' ayikoj Linda Kelly ti'; yuh hune' ti' kaw tx'ihalxa hej yewal hum chyi'q' ya' b'oj b'ay kaw ch'aq'lax b'inahoj ya'; ay hune' majan heb' ya' Asociación guatemalteca de autores y Compositores kaw chyakoj ya' yetb'ihoj yuh kaw

tx'ihalkanoj hej ssetq'on b'ay ay ni'an sson ti' chtxonhlaxi haxkam machnhe yuloj tx'otx' Xe'q'aq' ti' ch'ochelax yab'elaxi to hakpaxtu' yul hej nan tx'otx'ale.

Kaw xin tx'ihalxapax nixhtej sson ya' ch'elwan yul konhob' Xajla' haka' Tristezas de Q'anil, Bio Nan, Corazón de Jesús, María Auxiliadora, Alegres Jacaltecos, Isabel, Q'anil b'oj yaq'b'ilxa.

Kaw tx'ihalxakanoj nixhtej smatan ya' ch'aq'lax yuh hej sson ti', haka' yinh hab'il 1980 xyi'q' ya' hune' chyallax Dama de Plata yuh heb' ya' Radio Ciro, Voz de las Américas yet Xelawub' yuh haxkam ha' ya' q'a' x'elwan xol heb' ya' yaq'b'ilxa watx'ehom son. Yinh 1981 hal xin yinh stz'ayik heb' ya' watx'ehom b'it b'oj son, ay hune' chjal homenaje hal x'aq'lax tet ya' yuh heb' ya' Periódico Mirador b'oj heb' ya' Radio Periódico el Vocero sb'ih ay b'etet Xelawub' yuhtik'a hune' sson ya' Linda Kelly ti' sb'ih, haxkam mach hunujxa son hal lahan b'oj.

Yinhtik'a hab'il 1981, x'aq'lax hune' yewal hum ya' yuh kaw xkolwako'j ya' yanikanh smay spixan hej sson kotx'otx'al yuh heb' ya' Asociación guatemalteca de autores y compositores sb'ih. Yinh sbalunhlahunh tz'ayik yet x'ahaw marzo yinh hab'il 2001 ha' heb' ya' yet kuyum Capoulliez sb'ih x'aniko'j smay spixan ya' jalni.

Yinh sb'alunh tz'ayik yet x'ahaw mayo yet hab'il 2004, x'aq'lax hune' yewal yum ya' haka' watx'ehom sson yet tx'otx' Xe'q'aq' yuh heb' ya' yet SEPAZ. Yinh skanh tz'ayik yet x'ahaw junio yet hab'il 2006, yinh te' pujb'ahom ab'ix Pensa Libres b'ih, xpujb'alax yalaxko'j smay ni'an sson ya' Linda Kelly sb'ih haka' hune' son xol hok'al mach stanhb'al haxkam kaw spimal anmah ch'ochen yab'eni.

Kaw tx'ihalto yaq'b'ilxa hej yewal hum b'oj matan xax yiq' ya' yuh smunil yaniko'j smay spixan kotx'otx'al, haxkam machnhetaj konhob' Xajla' ch'aq'lax b'inahoj yuh to sunil tx'otx' Xe'q'aq' chb'inah yul sunil hej tx'otx'ale yuh ni'an sson ya' ti'. Yinh hab'il 2006, ha' tu' x'aypax ssat setq'on nixhtej sson ya' yuh heb' ya' sonlom Así es Guatemala sb'ih, b'ay Homenaje al maestro xyako'j heb' ya' sb'ihoj; hatik'a hun hab'il tu' xwatx'ipax hunxa yuh heb' ya' Voltaje Total.

yettax hune' hab'il 1996 hal masanta 2004, kaw xyilko'j ya' sk'ul yinh yixal b'oj yuninal, xsmunlanhen ya' tx'otx' tx'otx' b'oj sunil tzet ay yok yinh te' son; ha' xin heb' ya' Voltaje Total b'ay xsonli ya' yinh staq'b'al; yinh x'ahaw junio yet hab'il 2004 tu' xtx'ojb'ikan sk'ul ya', ha'

xin hune' chyallax Derrame cerebral x'ok yinh ya', yuh hune' ti' aykanatoj ya' ssat tx'at ti'nanh, yaja' wal ya' machtik'a chnahulnhelaxtoj ya' yuh ni'an sson Linda Kelly sb'ih haxkam sunil b'ay ch'ab'elaxi b'oj b'ay chb'inah ya' yuh.

MANUEL BALTAZAR CRUZ CAMPOSECO

Yinh holahunheb' tz'ayik yet x'ahaw diciembre yet hab'il 1985 xpitzk'a yul niman konhob' Xajla'; ya' Gonzalo Cruz Camposeco smam ya, wal smi' ya' María Dominga Camposeco Díaz sb'ih ya'; ya' María Magdalena Hurtado Delgado xyi'q' ya' yixaloj, ti'nanh ay hune' ni'a skutz'in ya' Yojary Angelita Cruz Hurtado sb'ih.

B'ab'el yixmab'anil kuywab'al jalni, prepimaria b'oj sunil primaria, hat xyiltoj ya' b'etet Kuyum Epaminondas Quintana yul niman konhob' Xajla'; skab' yixmab'anil, básico jalni hat xyiltoj ya' yul kuyum INMEBAJ, kuywahom hal xskuy ya', hat xin

xkuywi ya' yul kuyum B'ALUNH Q'ANA' yul niman konhob' Xajla', ti'nanh ayikoj ya' yiniltoj hune' kuywab'al Psicología sb'ih.

Kaw ni'anto ya' yet x'ichikoj ya' sb'eytzen sb'ah yinh te' son b'oj b'it; hujeb'ixto hab'il ya' yet x'ichikoj ya' yinh; hab'an xuh sb'eytzen sb'ah ya' yinh haxkam smam icham ya' yeh ya' Manel Xhinah, tolob' yet payxa tu' ay hune' son ya' Reyna Jacalteca sb'ih, yuh hune' ti' xin stzan ya' Manel ti' yek' sk'atanh ya' haxkam sunil ay tet ya'; b'ab'elnahi, x'ichikoj ya' yinh hune' chyallax batería hil haxkam tolob' q'a' hab'an yilni ya'; lawitu' xochenikoj ya' yilni ssonli heb' ya' yaq'b'ilxa, yuxin nixhtejalnhe xuh yichenkoj ya' yinh te' son, hunun sq'ejb'alil yet ch'el ya' yinh kuyum kat yek' ya' sk'atanh smam icham yuh skuyni sb'ah ya' kenho' son tu'.

Hune'xa tzet xkolwako'j yinh ya' to haxakam tolob' ay hune' te' son yul kuyum Epaminondas Quintana tu', xyil heb' ya' kuywahom xin ta chyoche ya' sonloj x'alaxkoj ya' stz'ajoj yalni, kaw sxkuynipax sb'ah ya' yinh te', nanannhe nixhtej tzet b'ay ch'ijb'alaxtoj heb' ya' sonloj k'ulnhetik'a chuh sonlipax heb' ya' yuxin jichan ha' hune' kuyum tu' ch'iq'wa yinh hej q'inh

b'itnob'al maka son b'ay ch'awtelaxi; hune' tu' kaw xkolwako yinh ya' yuh kam skuyni sb'ah yinh te' son.

Wal ti'nanh, kaw xayaq'lepax ya' yinh son b'oj b'it yinh kitalah; tolob' yet payxa tu' ay hune' chjal corohal b'ay ayikoj smam ya' stz'ajoj, yuh ti' yuxin ay hune' te' kitalah ayik'oj sk'atanh ya komam, yaja' haxkam yinh kuyum básico jalni, ay hune' yxmab'anil kuywab'al yet b'it yehi, hat xin x'ichi skuylax yinh hune' snuq'al te kitalah sol sb'ih; xchejlax kam skuyu' b'oj swatx'en hune' b'it; chyaltu' xyetb'innen sb'ah ya' b'oj heb' ya' yanab' yalni, ha' xin heb' ya' yanab' ya' tu' xwatx'en hune' ni'an b'it Juanita sb'ih x'ichikoj heb' ya' yiniltoj snuq'al kaw xin x'eliko yuh heb' ya' yalni ya' Manel ti', xsq'umlan sb'ah heb' ya' tolob' heb' ya' ix ch'anikoj snuq'al ha' ya' Manel chstzanhni te' kitalah yuh yeltoj sson hal, ha' hune' ti' x'iptzen ya' kam yanikoj yinh sk'ul skuyni sb'ah yinh te' kitalah ti', hab'antajnhe xin yilni ya' haxkam aytik'a hune' te' sk'atanh smam ya'.

Haxa syijni sb'ah skuywilo ya' xin, x'elti yet smunil ya' b'etet San Sebastián Coatán; yul hunq'ahan konhob' ti' etza' jichan nab' jet konhob' maktaj chmunlahi xhi ya', haktu' xuh schani sb'ah ya' b'oj ya' Edwin Montejo, ay smunil ya' yinh primaria jalni yaja' x'ahotpax yet smunil ya' yinh Básico yuxin hun chmunla ya' b'oj ya' yetb'ih ti'; ay xin hej smunlab'al son hune' kuyum ti', yuxin yinhetik'a tu' skuy sb'ah heb' ya' skawanhil, nixhtejalnhe xyawtenpax heb' ya' kawanhxa heb' ya' yetb'ih chmunla skawilal tu' yuhnhe hunnhe chyilwe heb' ya' yiniltoj hej son; stzujanilxa tu', x'awtelax heb' ya' sonloj yinh q'inh yet hune' ni'an wayanhb'al Santo Domingo sb'ih, xstaq'wen heb' ya' haktu' xyuh skuyni heb' ya' kab'eb' nixhtej sb'it xb'ey yaq'a'koj b'etettu', yaja' machto yamb'ab'iloj sb'ah heb' ya' haka' Conjunto hal yalni b'oj mach ch'ek' yinh snab'al heb' ya' syamb'an sb'ah yinh haktu'. Yaja' yinh hune' ti' xin, x'ok yinh yanmah heb' ya' shunb'an sb'ah haktu' xyuh yichikoj hune' ni'an chjal Conjunto los Unicos.

Kab'lahunheb' hej b'it xax stz'ib'nhe ya'; xol hunq'ahan ti' chjaq' b'inahoj Nohemi, Kawla wah, Sb'it Manel, Sb'ux Hokox, hakpaxtu' hune' Historia del maestro, el mal de amor b'oj yaq'b'ilxa; xol sunil nixhtej b'it xax ay ssat setq'on xin ha' Nohemi b'oj kawla wah q'a' sq'an anmah yab'e' yinh hej ch'en pujb'ab'al ab'ix; kaw ocheb'ilpax hune' el mal de amor chyakoj heb' ya' Constelación ti'nanh; machnhepaxtaj hunq'ahan ti' to aypax hej b'it yet nixhtej unin watx'eb'il yuh ya' haka'na la suma, mi sapito, los niños en la escuela, mi profesor b'oj yaq'b'ilxa nixhtej b'it watx'eb'il yuh ya' yuh yalaxikoj yulaj hej kuyum b'oj nixhtej unin.

Kaw tx'ihalxa hej yaman sonlom b'ay chawtelax ya' Manel ti' sonloj b'oj b'ay xax sonli ya'; haka'na Reyna Jacalteca yet smam icham ya' yet payxa tu', xax sonlipax ya' yinh heb' ya' Witwirin, heb' ya' Proyecto Musical, heb' ya' Dulce Manzana ay Ewan Nhah heb' ya' Chicos del Pasito Duranguense b'ay ha' hun ya' x'ichenikoj hune' chjal conjunto hal ti', ti'nanh yinh heb' ya' Constelación kaw chsonli ya'; yaja' nantik'a kaw chyaq'lepax ya' yinh heb' ya' yetb'ih kaw chyaq'le yinh te' kitalah, heb' ya' Unicos jalni.

Yuh ti', kaw tx'ihalxa hej yewal yum ya' ch'aq'lax smatanoj yuh sunil b'ay xax ek' ya' sonloj b'oj b'itnoj yinhtax stitikoj ya' yinh sni'antohal masanta ti'nanh, haxkami nanannhe b'ay x'awtelax sonloj yinh primaria, b'itnoj yinh básico b'oj yaq'b'ilxa b'ay ay hej yewal yuh ya' x'iyiq' yuh yok stz'ajoj b'oj ti'nanh ayxapax nixhtej ch'iyiq' ya' yinh heb' ya' yetb'ih Unicos.

MOISÉS QUIÑÓNEZ GARCIA

Yinh kab'lahuheb' tz'ayik yet x'ahaw enero yinh hab'il 1976 xpitzk'a ya' yul wayanhb'al Lupina' yet konhob' Xajla'. Staq'b'al yuninal ya' José Quiñónez Carmelo b'oj ya' Juana García Jacinto yeh ya', wajeb' hab'il ya' yet x'ichikoj naj howal ssat kotx'otx'al yinh hab'il 1980 hil, ha' tu' xin xtoken heb' ya' ssat tx'otx' México jalni haxkam machxa chuh yehik'oj naj aq'ank'ulal xol sunil anmah ssat kotx'otx'al; waxajlahunheb' hab'il x'eh ya' Moisés ti' ssat hune' tx'otx'al tu' b'oj maktaj yet chik'ilal sb'ah b'oj, hat xin x'ichikoj ya' skuywi anhtehom ehe hal; yinh hune' ti' mach chyaq' b'inahoj ya' sunil tzet ay yok yinh tzet xuh skuywi ya' haxkam chyal ya' ta nanxa yalapnoj yehi.

Yet payxa tu' xatik'a yaq'len heb' yuxhtaj ya' yinh son b'oj b'it yet konhob' ti' jalni; haktu' xin waxajeb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' yochen yokpax tzujnuj yinh heb' ya', haktu' xuh yichikoj ya' skuyni yoknikoj te' kitalah yuh, tonhe xin kaw xilxa hune' te' kutalah x'oknikoj yuh ya' ha'

xin heb' ya' yuxhtaj ya' xkuyni yinh, xtik'a yiq' q'inal skuyni ya', yaja' yulb'al xkuylax ya' yuh heb' ya' yuxhtaj xin, xskuypax ya' yoknikoj te' chjal guitarrón, te' mandolina b'oj te' guitarrilla; haktu' kaw xuh yichikoj ya' sb'eytzen sb'ah yinh son b'oj b'it yul jab'xub'al ti'.

Lawitik'a kaw xkuylax ya' yuh heb' yuxhtaj xin, xyakoj ya' yinh sk'ul syamb'an anmah yuh yichikanh hune' chjal conjunto hal; haktu' xuh syamb'an sb'ah heb' ya'.

Haktu' xuh yichikoj ya' Moy ti' sb'eytzen sb'ah yinh hej b'it b'oj son; haktu' xuh yanikoj ya' yinh sk'ul shunb'an sb'ah b'oj heb' yuxhtaj yuh yichikoj hun teq'an heb' ya' b'itnom YIK'AL JICHMAM sb'ih, hun teq'an heb' ya' b'itnom ti' kanheb' skawinajxa hab'il yichikoj heb' ya', yettax tu' masanta ti'nanh ayxa lahunheb' yoxk'al hej q'inh b'itnob'al b'ay xax ek' heb' ya' yaq'a' ohtajnhelaxi, machnhetaj ssat tx'otx' Xe'q'aq' ti' to hakpaxtu' yul hej nan tx'otx'ale; kaw tx'ihalxa b'ay xax ek' ya' Moisés ti' b'itnoj b'oj heb' ya' yetb'ih haka' b'etet Kumtan (Comitán), Margarita, Mazapa de Madero, San Cristobal de las Casas, Maravillas Tenejapa, Motozintla, Guadalupe Victoria b'oj yaq'b'ilxa hej konhob' yet tx'otx' Chiapax México, wal sat tx'otx' Xe'q'aq' ti' kaw tx'ihal hej q'inh b'itnob'al b'ay xax ek' heb' ya' haka' b'etet kaw Xe'q'aq', Chimaltenango b'oj tx'ihal hej konhob' yet tx'otx' Chinab'ul.

Xol sunil noxhtej sb'it yay xax swatx'e chjaq' b'inahoj hunq'ahan q'a' ch'elwan ti' la:

- Stiendo heb' ya' Jichmam
- Hin wayanhb'al han.
- Por que la vida es así
- Stzoti'al hin b'isk'ulal
- Buena Vista Querida
- El Destino Lo Impidió
- Koxahannhe' kob'ah
- Talves Algún Día Volveré
- Mi Bello Despertar
- Tzet sak'al ssat Yib'anh Q'inal
- Lupina' Querido
- Sson hin mi' Ixnam.

- Hun taq' mach meltzob'al
- Los Recuerdos nos hacen Llorar

B'oj kaw tx'ihalto mach chjaq' b'inahoj b'etet ti'.

Hune' staq'b'al b'it chb'ina ti', ha' ti' b'ay chstzote ya' sunil tzet x'ek' yinh sq'inal anmah yet xuni howal ssat kotx'otx'al yuxin somanta xwatx'i yinh hune' chjal video hal, hune' ti' xin xpujb'alax yul sunil tx'otx' Xe'q'aq' ti' b'oj yaq'b'ilxa hej tx'otx'ale.

Oxeb'xa hej set q'on chwatx'i b'ay chk'uhi sunil nixhtej sb'it ya' ti', "Sentimiento en el Refugio" x'ok sb'ihoj hune' kaw b'ab'el xwatx'i yuh heb' ya' yet ch'en pujb'ahom ab'ix yet anmah mach wesoj ay b'etet konhob' Margaritas sb'ih yet tx'otx' Chiapas; yinh hunek ti' mil sb'isil hej chjal cassette x'eltij yechel tet heb' ya'.

Skayelxa x'ah hej sb'it heb' ya' ti' mach sb'ih x'oki, ha'tik'a heb' ya' yet ch'en pujb'ahom ab'ix b'etet Margaritas ti' x'inikanh; yinh hunek' ti' howeb' ciento hal hej yechel x'aq'lax tet heb' ya'.

Walxa yox'el hatxa x'ah sb'it heb' ya' b'etet Xe'q'aq' ti' yuh hune' nhahil Centro de Estudios Folklóricos de Guatemala sb'ih, hune' ti' yinhxa setq'onxa x'ahí ha' xin "Nuestra Música por siempre" x'ok sb'ihoj, yinh hunek ti' howeb' ciento setq'on x'aq'lax tet heb' ya' b'oj howeb' ciento hej chjal cassette ti'.

Ha' ya' Moisés ti' x'ok satoj heb' ya' YIK'AL JICHMAM ti' b'oj hune' kuyum haktik'apaxtu' sb'ih chmunlanhen skuylax makta'j ch'ochen b'it ti' yul ab'xub'al, yinh hune' kuyum ti' hunhk'alwanh hej kuyum hum k'ul xyultij.

Kaw tx'ihalxa hej yewal hum b'oj smatan ya' xax yiq' yuh hune' munil ti' chuh b'oj yuh skolwako'j ya' yiptzen yalaxiko'j smay spixan sunil tzet ay yok yinh b'eyb'al yul hej konhob' yuxhtaj sb'ah.

PASCUAL ESTEBAN MONTEJO

Yinh hujlahunheb' tz'ayik yet x'ahaw mayo yet hab'il 1946 xpitzk'a ya' yul niman Konhob' Xajla' ti', ya' Delfin Esteban Silvestre smam ya' b'oj ya' Catarina Montejo Díaz smi' ya'.

Ya' Leandrea Hernández Díaz xyiq' ya' yixaloj, wajwanh yuninal heb' ya' xyil yinh; kanhwanh winaj yok kawanh ix. Waxajeb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' skuywi yinh kuyum Fray Bartolomé de las Casas sb'ih, kab'eb' hab'il xyiltoj ya' b'etet tu', 1954 b'oj yinh 1955; lawitu' x'ek'toj ya' yinh kuyum Epaminondas Quintana b'ay xyiltoj ya' primaria jalni. Hanhk'anhe hune' yixmab'anil kuywab'al ti' xyiltoj ya' haxkami yuhtik'a naj meb'a'il b'ay ayik'oj smam smi' ya' machxa x'oktoj ya' yinh hunxa yixmab'anil kuywab'al.

Yinh hab'il 1961 x'ichikoj ya' stzanhni te' kitalah b'oj te' chjal violinh hal b'oj heb' ya' yetb'ih, yinhxa hab'il 1962 hal kaw xyakoj ya' yinh sk'ul swatx'en hune' sb'it smam icham, xyij sb'ah yyuh ya' xin "Soy Jacalteco" xyakoj ya' sb'ihoj, yinh hune' b'it ti' xyaq' ohtajne' sb'ah ya' haka' watx'ehom b'it; yaja' stzujanilxa ay tzetet xhellax yinh yuh hunxa ya' b'itnom yalni.

Wajlahunheb' hab'il ya' yet xstz'ib'nhen ya' hune' b'ab'el sb'it "Soy Jacalteco" sb'ih ti'; stzujanilxa xstz'ib'nhepax ya' Xuwin, Usep, Ramon, Santiago el chucho, Quinal, Hesus, San Andrés, Meb'a' b'oj yaq'b'ilxa, chyal ya' ta lahunheb' waxajk'al (150) sb'isil sb'it ya' swatx'e, nanannhe xin sson hunun yuh ya' b'oj snuq'al; chyal ya' ta sunil hunq'ahan b'it ti' ay q'inal b'ay xswatx'e ya' b'oj yalb'anil hunun. Yuh haxkam kaw chyochekanoj ya' b'itnoj xin, xsyamb'an ya' hun majan heb' ya' yetb'ih haka' ya' Rosendo Jacinto Cota b'oj ya' José Fidel Montejo yinh diciembre yet hab'il 1961; yinhxapax hab'il 1962 kaw xyakoj heb' ya' "Los Alegres Gavilanes" sb'ihoj.

Ay hun majan heb' ya' yetb'ih ya' x'ochenikoj yilni syamb'an sb'ah heb' ya', xyalni heb' ya' ta ch'ok heb' ya' stz'ajoj waltu' kaw conjunto hal chyutekoj sb'ah heb' ya', yaja' lawitik'a yiptzeli heb' ya' xin mach xyakoj heb' ya' yinh sk'ul tzet chyetk'ulnhe yuxin xpax tixhna heb' ya'; yaja' yulb'al xyetb'inhen sb'ah heb' ya' haka' Alegres Gavilanes ti', machtik'a yok ya' yinh ta chtohlalax ya' mato ay hunujxa tzetet scha ya' yuh tzet chuh, to hanhk'anhe yaq'ni ya' tzalahoj

sk'ul yet konhob' ha'nhe xyetk'unhe ya'. Yinhxapax hab'il 1962 x'awtelax ya' yok stz'ajoj hune' niman q'inh yuh yalaxkoj smay spixan heb' ya' watx'ehom b'it b'oj son yul kotx'otx'al.

Yinh hej hab'il 1962 masanta 1979 hal kaw tx'ihal el xyi'q'wa ya' yinh hej q'inh b'itnob'al b'ay x'ok stz'ajoj yuh tzet yanikoj ya' hej sb'it b'oj ssonal hun-hun; kaw xin tx'ihal b'ay x'aq'lax b'inahoj ya' yuh yanikoj smay spixan sb'it konhob'. Yinh hab'il 1973 xstz'ib'nhe ya' hej b'it yet yatutthoxh yul ab'xub'al Popti'. Yinh 1977 x'alaxkoj smay ya' (homenaje) yuh heb' ya' alkal yet hun hab'il tu' b'oj yetb'ih. Yinh 2005 x'aq'laxpax hune' chjal homenaje tet ya' b'etet wayanhb'al B'uxub', wal yinh hab'il 2006, hatxa xyuh yul konhob' Xajla'.

RAMON AMILCAR FELIPE SILVESTRE

Yinh swaxaj tz'ayik yet x'ahaw abril yinh 1984 xpitzk'a ya' b'etet wayanhb'al Tah B'uxub' yet konhob' Xajla', yet tx'otx' Chinab'ul. Skanh uninale ya' yul yatut; ya' Ramón Felipe Delgado smam ya', wal smi' ya' Magdalena Beliza Silvestre Camposeco sb'ih ya' komi'.

Kaw chtik'a yoché ya' hej b'it b'oj son ti' yinh sni'anto hal, yuxin yinhnhteik'a smonkoj sb'ah ya' yet mach kaw tzet chuh yettax tu'. Hat xin xkuy ya' primaria b'etet kuyum ay Tah B'uxub' tu', kaw xin x'elwan ya' yul kuyum yuh haxkam tonhetik'a x'ok

ya' stz'ajoj hej q'inh b'itnob'al b'oj q'inh b'it ab'ix chuhi, bay tonhetik'a ch'elwan ya' b'oj skuyum yuh sk'ulal sb'itni b'oj yaq'nikoj te' munlab'al son. Xtanh hune' kuywab'al ti' yuh ya' yinh hab'il 1996 hal, yinh hab'il 1997 x'ichikoj ya' skuyni básico b'etet kuyum Instituto Mixto de Educación Básica sb'ih ay b'etet wayanhb'al B'uxub', yulb'al hunq'ahan hab'il yet hune' kuywab'al ti', x'aq'lax hune' skitalah ya' smatanoj yuh smam, ha' xin hune' ya' hosom te' ay yul swayanhb'al ya' tu' xwatx'eni, kaw xin xstzala yanma ya' yinh te' kaw x'ok ya' skuyni yeltij snuq'al te' haktu' xuh sb'eytzen ya' hej tzehtaj b'oj q'opohtaj yuh syamb'an sb'ah yanikoj

nixhtej sb'it yatutihoxh yul wanhab'al tu'; kaw xin xyab'etoj nixhtej tzehtaj b'oj q'opohtaj x'ok stz'ajoj ha' xin kaw ch'anikoj nixhtej b'it yet chuni mixha b'oj hej q'inh chuhi.

Yinhxapax hab'il 2000, x'ay sb'ih ya' yuh skuywi kuywahomal yinh kuyum B'alunh Q'ana' yul niman konhob' Xajla', yinh hab'il 2002 xyiq' ya' yum chyalni ta kuywahomalxa ya'; yulb'al hej hab'il chkuywi ya' ti' x'ok ya' stz'ajoj q'inh b'itnob'al yet konhob' Xajla' xuhi, ha' tu' xin yet xstz'ib'nhenkanh ya' ni'an sb'it Vivir sin ti' sb'ih, hune' b'it ti' machto hunuj setq'on b'ay xax ahkanh. Kaw xtik'a elwan ya' yinh hej b'it/son yet konhob' ti' b'oj aynhehatik'atoj smay ya' yinh kuyum yuh haxkam kaw x'elwan ya' xol yaq'b'ilxa yetb'ih.

Yinh hab'il 2003 x'ichikoj ya' smunla haka' kuywahom hal yinh kuyum Autogestión Comunitaria del cantón Peña Flor, yet wayanhb'al Chojzunil yet konhob' Jolom Konob' (Santa Eulalia); yet mach kaw smunil ya' chuh kat yok ya' stz'ib'nhen nixhtej sb'it, ha' tu' xin xstz'ib'nhen ya' hunq'ahan b'it ti' la: Lo mismo me da, Gilbertina, Sat malla, Mundo pequeño, K'ok'omte' b'oj yaq'b'ilxa hej b'it. Yinhxapax hab'il 2006, xtit ya' munlawoj yinhtik'apax kuyum Pronade Escuela Nacional de Autogestión Comunitaria del Cantón San Felipe sb'ih b'etet wayanhb'al Wik'uh (San Andrés Huista); ha' tu' xin b'ay q'a' x'ohatjnhelax ya' haka' watx'ehom b'it jalni haxkam kaw ayxa nixhtej sb'it ya' ch'ab'elaxi yaja' mach yohtajoj anmah ta ha' ya' ay yet, mach s'jeh sk'ul ya' ch'ohatjnhelaxi yuh haxkam wak'am ta mach chyoche' anmah yab'e'.

Yulb'al hunq'ahan q'inaleh ti' b'ay xyohatjnhe sb'ah ya' b'oj ya' Eddy Rogers Cota Montejó ha' tu' x'ichenkanh heb' ya' ni'an chjal Conjunto los Viajeros hal, haktu' xuh yanikoj heb' ya' yinh sk'ul yinikanh nixhtej sb'it ssat setq'on yuh haxkam watx'ehompax b'it ya' Eddy ti', ha' xin "Flor de Candelaria" xyakoj heb' ya' sb'ihoj hune' setq'on kaw b'ab'el xwatx'i ti', skab' setq'on xwatx'i yuh heb' ya' xin "Esperanza Ciega" xa x'ok sb'ihoj; walxa yox to "Los Chismes del Gavilán" x'ok sb'ihoj; oxeb' hej setq'on watx'eb'il ti'nanh b'ay ay nixhtej sb'it ya' b'oj ya' yetb'ih.

X'okpax ya' stz'ajoj hune' majan heb' ya' sonlom Caravana sb'ih yul niman konhob' Xajla', xol heb' ya' ti' k'enhom munlab'al son x'ok ya' b'oj ay hej el xyaq'le ya' hak'a b'itnom hal yinh b'ab'el b'oj skab', yinh heb' ya' ti' x'ah hunxa setq'on Piel Canela x'okpax sb'ih hoj, b'oj

kanheb' hej sb'it ya' x'okpax stz'ajoj; yulb'al chmunla ya' b'etet Wik'uh tu' kanheb' hab'il x'ok ya' stz'ajoj heb' ya' chb'itnhen mixhah yet Canton Parroquia yet niman Konhob' Xajla' ti'.

Yinhxapax hab'il 2007 xlahwi ya' skuywi yinh niman kuyum San Carlos sb'ih chmunla yul niman konhob' Xajla' ti' haka' kuywahomal yinh skab' skalab'il kuyum, básico jalni hune' chyallax Profesor de Enseñanza Media en Pedagogía y Técnico Administración Educativa; x'ichikoj ya' skuyni likkuy yinhtik'a hune' ti', yaja' ay ni'an tzet x'aq'ni txaq'mo ya' yinh yuxin xstinhchakanoj ya'.

Yinh hab'il 2009 xt'inhikan yet smunil ya' haka' kuywahomal yinh kuyum yet wayanhb'al Tah B'uxub', hat x'inh chmunla ya' ti'nanh. Kaw x'alaxikoj smay ya' yullaj hej kuyum b'ay xaxla ek' ya' munlahoj haxkam jichan x'alaxikoj ya' satoj yul hej kuyum tu', director jalni; ti'nanh xin ha' ya' aypaxikoj satoj kuyum yinhnhe domingo chmunla b'etet Tah B'uxub'; chyaq'pax ya' kuyum yinh básico b'etet wayanhb'al B'uxub' ti'nanh. Ti'nanh aypaxikoj ya' kuywuj yinh kuyum x'ichikoj yuh kam st'inhikoj sb'ah heb' ya' kuywahom yinh tzet chuh smunla b'oj nixhtej unin, hune' chyallax Programa Académico de Formación de Profesores de Enseñanza Media sb'ih; yaja' aytapaxikoj yul snab'al ya' slahni skuyni likkuy hal.

Ya' Ramón Amílcar ti', kaw chstzab'ikoj ya' yinh sunil tzetet ch'ek' ssat yib'anh q'inal b'oj yinh sq'inal anmah yuh swatx'en nixhtej sb'it; xol sunil ti' chstzab'i ya' yinh ocheb'ahilal, naj meb'a'il, hej stx'ojal ch'ek' yinh sq'inal anmah, syaxil ssat yib'anh q'inal b'oj tzet ch'ek' yinh sq'inal hunuj maka. Yapnixa yinh holahunheb' hok'al sb'isil nixhtej b'it xax swatx'e ya', xol sunil ti' ay yul ab'xub'al Popti' b'oj ab'xub'al wes.

Ssat malla, La llamada, Sal wes, Naj Tzeh, Salud kumpare, Chejab'lom b'oj Estrellita; ha' hunq'ahan nixhtej sb'it ya' q'a' x'aq'ni elwanoj yul konhob' Xajla' b'oj yaq'b'ilxa hej konhob' b'ay ch'ab'elax nixhtej sb'it ya' ti'. Kaw chyoche ya' stz'ib'nheni b'oj swatx'en nixhtej b'it kawanh makta chb'itnheni; b'itnom ya' yaja' chuh yuh ya' yanipaxikoj te' kitalah, te' mandolina, te' guitarrón, teclado hune' chyallax bajo eléctrico b'oj yaq'b'ilxa munlab'al son.

Chyal ya' ta, ta chjoche kokonhob' ti' yilal janikoj smay spixan, yilal jochen tzet yet kaw sq'alomal kokonhob' bay xkonh sb'eytze heb' ya' jichmam jichmi'; chyoche ya' ta ay b'aq'inh

ch'ok anmah tzujnuj yinh sk'ulch'anil konhob' yuh yehik'oj naj aq'ank'ulal xol uninale; yuxin chyal ya' tet hej tzehtaj b'oj q'opohtaj ta yilal skuyni sb'ah yocheni b'oj yanikoj smay spixan nixhtej sb'it b'oj sson konhob' haxkam ha' tu' sq'alomal yekoj b'oj yuh haxkam yinh nixhtej b'it ti' b'ay chuh sb'elopax sq'alomal konhob' Popti'.

Chyaq' ya' yuch'antihoxh tet heb' ya' b'itnom b'ab'inaj sataj ya' haxkam ha' heb' ya' xyeni sb'elal tet ya' b'oj staq'e ya' tet yet konhob' ta sxahannhepax tzet yet hun-hun heb' ya' b'itnom haxkam ta tonhe ch'eltij yechel setq'on heb' ya' yinh haknheti' to ha' heb' ya' ch'etalax yinh hakti', haxkam ha' hune' ti' chyallax piratería hil.

TRINIDAD HUGO ESTEBAN MONTEJO

Yinh skanh tz'ayik yet x'ahaw abril yinh 1952 hal xpitzk'a ya' yul konhob' Xajla' ti'; Catarina Montejo Díaz sb'ih smi' ya', wal smam ya' Delfin Esteban Silvestre sb'ih ya'. Ya Josefa Paz Salucio xyi'q' ya' yixaloj waxajwanh yuninal heb' ya' xyil yinh, wajwanh ix, kawanh winaj.

Hat xkuywi ya' yinh Escuela Nacional yinh hab'il 1959 x'oktoj ya' yinh kuyum, segundo gradohalnhe xskuy ya', lawitu' x'eltij ya' yinh kuyum tu'.

Lahunheb' hab'il ya' yet xyi'q' ya' k'enho' kitalah; ay hunq'ahan heb' ya' icham winaj xyil ya' ssonli yalni, haka' ya' Kaxh Ramon ay Tzish'aj b'oj ya' Juan Kantel Ros yul konhob' Xajla' ti'; hanhk'anhe hune', to xikiltaj heb' ya' komam ti' yinh skitalah haxkam chub'iltam yinh te' yet tu', yuxin tonhe chyil ya' tzet chyute heb' ya' sk'enhni te' haxkam mach chcha heb' ya' tzab'ni ya' Tin Delfin ti' te jalni.

Yuh xin yet hunek xb'ey smi' ya' b'etet Sti' Ha' xsloq'ni ya' hune' skitalah ya' yoknikoj yuh haxkam chyil ya' ta kaw chyoché ya' yanikoj te'; lahan xin ste'al te' b'oj te' chjal kaheta ti'nanh b'oj te' te' te' clavija kaw xin yaq'taj ch'eliko' yoknikoj te' yuh tzet yinh watx'eb'il te', oxeb' quetzal xyaq' ya' te', lahunheb' hab'il ya' yet x'ichikoj ya' sb'eytzen sb'ah yinh hej b'it ti'.

Wajlahunheb' hab'il ya' yet xsyamb'an sb'ah ya' b'oj heb' ya' yuxhtaj ya' Pascual b'oj ya' Maltixh Delfin ha' tu' Gavilanes xyakoj heb' ya' sb'ihoj ni'an sconjunto hal; xyijni sb'ah syamb'an sb'ah heb' ya' xin hat kaw b'ab'el xyaq' yohtajnhen sb'ah heb' ya' b'etet Satch'en; tolob' ya' komam Antonio Mendoza kaw x'iptzen heb' ya' yuh syamb'an sb'ah yinh haktu', hune' ti' yinh hab'il 1968 hal; yettu' to kitalahnhe te' kaw x'oknikoj yuh heb' ya' yaja' tolob' kaw xochekanoj anmah yab'eni haxkam mach heb' ya' b'itnom ch'elwan yettu'. Xyab'en ya' Juan Domingo (Juanillo) ta kaw k'ul sb'itni heb' ya', haktu' xuh sb'ey ya' ilwal yinh ya' Tin ti' xyalni ab' ya' ta chyoche ya' okoj stz'ajoj heb' ya', xwatx'i sguitarrón ya' yuh ya' wakin, machtik'a kaw k'uluj xyuh te' yuh ya' haxkam machto ohtajb'iloj te' yul konhob' ti', yaja' xtik'a oknikoj yuh heb' ya'.

Kaw syamb'anto sb'ah heb' ya' yet x'awtelaxtoj heb' ya' b'itnoj Santa Eulalia kab' tz'ayik xyutetoj heb' ya' yuh yoj, yet kaw xpani heb' ya' xin x'ok ya' Maltixh Caminla, ya' Gonzalo Díaz, ya' Juanillo ya' Maltixh Delfin, ya' Pascual Delfin b'oj ya' Tin Delfin, wajwanhxa yiq'ni sb'ah heb' ya' yet tu'; haxa xpaxtij heb' ya' xin x'ek' hunxa tz'ayik yuh heb' ya' b'etet San Rafael, stanhb'al x'ek'pax heb' ya' b'itnoj b'etet Q'oya', haktu' xyuh yohtajnhelax heb' ya' yul hunq'ahan konhob' tu'.

Yinhxa 1972, xtokan ya' b'etet Jutipa, waxajlahunheb' hab'il ya' yet x'ilaxtoj ya' cuartel yalni, hujeb' x'ahaw xb'ey ya' yet xq'anlaxtij ya' yuh smam smi'; oxeb' x'ahaw x'ek' ya' Xelawub' yok hune' x'ahaw xb'ey ya' Coatepeque b'etet destacamento yet xpaxkantij ya'; yaja' yet x'ek' ya' Coatepeque tu' x'ilaxtoj ya' yinh hune' chyallax Hora Cultural del Ejército yinh Radio Superior, lawitu' Radio Frontera b'etet Pajapita yet tx'otx' San Marcos, lawi yulkanoj ya' Xelawub' xq'anlaxtoj ya' Radio TGQ. yaja' yulb'al tu' x'ek' ya' b'etet Radio tamatzulapa, hat xin xyil sb'ah ya' b'oj ya' Onelia Sosa b'oj ya' Alicia Azurdia; yulb'al hunq'ahan q'inaleh tu' yet X'elq'antoj ya' José Ernesto Monzón sb'it heb' ya' soy jacalteco, hune' b'it ti' yet ya' Tin b'oj ya' Pascual Delfin yalni, xhelnitoj ya' stzoti'al xyanikoj ya' Soy de Zacapa sb'ihoj.

Yinh 1975, machxak'oj ya' juanillo xol heb' ya' haxkam xax potx'ot ya' yet tu'; x'ilaxtoj heb' ya' yahojkanh hej sb'it yuh ya' Mauro Guzmán b'oj ya' Paleh Arnulfo Delgado b'etet Xe'q'aq'; yuxin haxa ya' Cruz Recinos x'ok bajista b'oj ya' Manel Lorenza x'ok guitarristahil, lawitik'a

xwatx'ikanh sb'it heb' ya' Gavilanes yul setq'on xin yulnhe sq'ab' ya' Pascual Delfin xuli, ha' tu' b'ay xla kajke ni'an sb'ah heb' ya' haktu' xuh xspohnikan sb'ah heb' ya'.

Ti'nanh ta kaw mach tzet kanheb' skawinaj sb'isil hej sb'it ya' tz'ib'nheb'ilxa yuh, xol sunil ti' ha' ni'an b'it, hanhk'anhe te' kitalah, Yoq'b'al kuwis, Ewul, Malin Sel, skahonal hin kitalah han, ha' q'a' chq'anlax yab'e' b'ay ch'ek' ya' b'oj heb' ya' yetb'ih sonloj.

X'okle ya' stz'ajoj heb' ya' Ixtia Jacalteca b'itnom b'oj bajista xyaq'le ya' xol heb' ya', hakpaxtu' hune' conjunto Halajas sb'ih ay b'etet Xhamaltinh b'ay x'awtelax ya', wal tu' kaw b'itnomnhehal xyaq'le ya' xol heb' ya' tu', Gavilanes b'ay kaw x'ichikoj ya' b'oj staq'b'al heb' ya' Los Compadres sb'ih.

Oxeb' sdisco ya' xwatx'ih haxkam ay hune' xwatx'i b'oj heb' ya' gavilanes yet payxa, hunxa xwatx'i b'oj heb' ya' Los Compadres b'etet Xhamikel Angelina x'ok sb'ihoj hune' setq'on ti'.

Kaw tx'ihalxa nixhtej smatan ya' haka' yewal hum ya' chyaq'lax tet yuh sunil b'ay xax ek' ya' sonloj yalni.

SANTIAGO DÍAZ HERNANDEZ

Yinh swaxaj skawinaj tz'ayik yet x'ahaw abril yinh hab'il 1980 xpitzk'a ya' b'etet Axolha'; ha' ya' Pedro Díaz Rafael smam ya', wal smi' ya' Ana Hernández sb'ih ya'; ya' Ana Hernández xyi'pax ya' yixaloj; howanhxa nixhtej yuninal heb' ya', oxwanh winaj, kawanh ix. Ya' Santyaw ti' hat xkuywi ya' b'ab'el skalab'il kuywab'al b'etet wayanhb'al Axolha' ti' yinh kuyum ay b'etet tu', Escuela Oficial Rural mixta, Santiago Petatán sb'ih; lawitu' xyij sb'ah yeltoj hune' kuywab'al ti' yuh ya' xin x'okpaxtoj ya' yinh skab' skalab'il kuywab'al yinh hune' Instituto Privado Mixto de Educación Básica Petatán sb'ih; stzujanilxa xin x'oktoj ya' skuyu' kuywahomal yinh hune' kuyum

Juan José Arévalo Bermejo sb'ih b'etet Iwillaj yaja' kab'nhe hab'ilal xyiltoj ya' haxkam aypax

ni'an tzet x'aq'ni yanikanoj ya'; yaja' wal ti'nanh xyapaxikoj ya' yinh sk'ul slahni skuywi yuxin xto okpaxtoj ya' yinh kuyum chyallax Asociación de Maestros de Educación Rural de Guatemala, hune' chyallax AMERG shujtajil tz'ayik schani kuyum, ti'nanh lanhan yeltoj hune' chyal ya' quinto magisterio yuh.

Kab'lahunheb' hab'il ya' yet xyaq'ni ya' watx'oj ya' hune' ni'an skitalah tonhe yinh te' aq'in xwatx'i te' tet ya' yuxin mach k'uluj sq'anh te', xyil ya' xin ta mach k'uluj yeltij nixhtej son yinh te' x'ichikoj ya' sk'ub'an nixhtej smelyuh yuh sloq'ni hunuj te' watx'eb'ilxa ch'okiloj; haktu' xuh skuyni sb'ah yinh k'ul yanikoj te' kitalah, te' mandolina, te' violin, te' chjal guitarrón hal , te' concertina. Xyil ya' ta xahuyanikoj ya' hej te' munlab'al son ti', haktu' xuh sq'umlan sb'ah ya' b'oj ya' yuxhtaj yuh yichikanh hune' sconjunto jalni, hune' xyakoj heb' ya' Conjunto Axola' sb'ihoj yet kaw yichob'anil; stzujanilxa sheltoj heb' ya' sb'ih xyanikoj heb' ya' Yik'ti'al hinkonhob' sb'ih. Waxajeb' sb'isil nixhtej sb'it ya' xax stz'ib'nhe jalni, xol sb'it ya' ti' xin chuh jaq'ni b'inahoj hunq'ahan ti' la: Sentimiento de mi pueblo, Nuevo Amanecer b'oj Adán Alexander; yaja' mach xkanpax ya' yinh haknheti' haxkam x'okpax yinh yanmah ya' sb'eytzen sb'ah yinh te' son yuxin xsyamb'an sb'ah heb' ya' yuh yichipaxkanh yek' sonloj b'aytik'a ch'awtelax heb' ya' sonloj.

Kaw tx'ihalxa b'ay xax ek' ya' Santyaw ti' b'itnoj haka' yul niman konhob' Xajla', Chinab'ul, Iwillaj, Pamal, 3 de mayo b'oj yaq'b'ilxa b'ay xax awtelax heb' ya' sonloj haka' yinh sq'inh hej ehob'al, yek'tzeb'anil stz'ayik anmah b'oj yaq'b'ilxa hej q'inh maka nab'eb'al b'ay ch'awtelax heb' ya' sonloj.

Wajeb'xa hej yewal yum ya' xaxyiq' yuh b'itnoj b'oj sonloj ti', haka' hune' xyaq' ya' Jaime Quiñónez tet ya', b'etet Iwillaj, yuh yiq'ni skab' ehob'al yinh hune' q'inh sonloj xuh yinh sq'inh Chinab'ul yet hunb'ih b'oj yaq'b'ixa b'ay xax ek' ya' b'itnoj b'oj sonloj.